

Αργύριος Κλ. Πισιώτης

Η ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ ΚΑΙ Η ΠΡΟΚΛΗΣΗ
ΤΗΣ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑΣ: ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ
ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΗΣ ΡΩΣΙΑΣ

Όσοι έτυχε να ζουν στην Ουάσιγκτον αμέσως μετά την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης ήταν σε θέση να παρευρεθούν σε δεκάδες συμποσίων, επιστημονικών και πολιτικών συνεδρίων με θέμα το μέλλον της Ρωσίας. Σε όλες αυτές τις επίσημες και επιστημονικές συναντήσεις βρισκόταν κάποιος είτε από την ακαδημαϊκή είτε από την επιχειρηματική κοινότητα που έθετε ερωτήματα όπως «ποιον ρόλο μπορεί να παίξει η Ορθόδοξη Εκκλησία στη νέα Ρωσία;», «ποιες είναι οι πολιτικές προτιμήσεις του κλήρου;» και «ποια θα μπορούσε να είναι η συμβολή του στη διαδικασία εκδημοκρατισμού και εκσυγχρονισμού της μετασοβιετικής κοινωνίας;».

Η ανάγκη να δοθούν κάποιες ιστορικά τεκμηριωμένες απαντήσεις σε αυτά τα ερωτήματα έγινε πιο επιτακτική λίγα χρόνια αργότερα, όταν η δημοσίευση της μελέτης του καθηγητή Σάμιουελ Π. Χάντιγκτον, *Η Σύγκρουση των Πολιτισμών*¹ παρουσίασε την Ορθοδοξία ως ένα ειδικό πολιτισμικό περιβάλλον που παρήγαγε μια πολιτική κουλτούρα διαφορετική από αυτήν της Δύσης. Το βιβλίο έθεσε τα παραπάνω ερωτήματα σε νέα βάση: είναι όντως η Ορθοδοξία ένας διαφορετικός πολιτισμός όσον αφορά τις κοινωνικές και πολιτικές αξίες που γέννησε; Ακόμη κι αν αυτό αληθεύει, υπήρξε η επιρροή της Ορθοδοξίας επί αυτών των αξιών αρκετά ισχυρή ώστε να τους δώσει ομοιόμορφη υφή πέρα από τις ποικίλες άλλες επιρροές εθνικών πολιτισμών από την Αιγυπτιακή έρημο μέχρι τη ρωσική τούνδρα και από τις βορειοαμερικανικές μητροπόλεις μέχρι τα παράλια της Αυστραλίας;

Μια νέα γενιά ιστορικών έχουν πρόσφατα αναζητήσει τις απαντήσεις με σειρά μελετών επί του ρόλου που έπαιξε ο Ορθόδοξος κλήρος στην κοινωνικο-πολιτική εξέλιξη παραδοσιακά Ορθόδοξων εθνών στη νεότερη και σύγχρονη περίοδο. Τα συμπεράσματά τους έφεραν στην επιφάνεια όχι μόνον έναν θησαυρό νέων ιστορικών στοιχείων αλλά και μπορούν να θέσουν σε σωστή προοπτική την αναζήτηση του δυνητικού ρόλου της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην πολύπλευρη μεταμόρφωση της Ανατολικής Ευρώπης. Το μεγαλύτερο εμπόδιο σ' αυτήν την αναζήτηση ήταν η μέχρι τώρα παραδοσιακή θεώρηση της Ορθοδοξίας ως εχθρού του φιλελευθερισμού, της δημοκρατίας και των

1. Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York: Simon & Schuster, 1996.

λαοφιλών αγώνων. Η αναγνώριση ότι κάποιοι τουλάχιστον Ορθόδοξοι ιεράρχες και ο έγγαμος κλήρος μπορεί να έτρεφαν φιλελεύθερη πολιτική διάθεση, συμπάθειες προς λαϊκούς αγώνες και ευαισθησία για θέματα κοινωνικής δικαιοσύνης στη νεότερη και σύγχρονη περίοδο εμποδίστηκε από τρεις βασικές προκαταλήψεις σχετικά με την Ορθόδοξη Εκκλησία και δη και τη ρωσική.

Η πρώτη από αυτές είναι ότι η Ορθόδοξη Εκκλησία είναι συστηματικά φιλόδογλη έναντι της πολιτικής εξουσίας χωρίς έγνοια για το πόσο δημοφιλής είναι αυτή η εξουσία. Αντίθετα όμως με τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, την οποίαν ταλάνισε και ταλανίζει το ίδιο στίγμα, η Ορθοδοξία κέρδισε τη φήμη μιας συντηρητικής —και ενίοτε αντιδραστικής πολιτικής δύναμης— όχι τόσο εξαιτίας της υποστήριξης που παρέσχε ο Ορθόδοξος κλήρος σε συγκεκριμένες πολιτικές ιδεολογίες, αλλά εμμέσως, εξαιτίας της μακρόχρονης σύνδεσης της Εκκλησίας με ένα μη δημοκρατικό και γενικώς προ-νεωτερικό πολιτικό σύστημα, την «αυτοκρατορία» και την απόλυτη μοναρχία που αυτή εξυπνοεί. Όπως έγραφε χαρακτηριστικά ένας ιστορικός της παλαιότερης γενιάς μελετητών της Εκκλησίας, «η Ορθόδοξη Εκκλησία όχι μόνον έζησε υπό την επιρροή της αυτοκρατορίας, αλλά και σε στενό πνευματικό δεσμό μαζί της»². Όσον αφορά τη Ρωσία, η ισχύουσα γνώμη ήταν ότι η Ορθόδοξη Εκκλησία και ο ορθόδοξος κλήρος είχαν συνεργαστεί σε όλες τις εποχές με την τσαρική εξουσία με σκοπό τον έλεγχο του λαϊκού αισθήματος, ακόμη και σε βάρος της κοινωνικής προόδου. Σύμφωνα με την καθιερωμένη αυτή άποψη, ακόμη και κληρικοί που δεν ήταν μέλη ακραίων εθνικιστικών και μοναρχικών οργανώσεων κινητοποιήθηκαν για να καταστείλουν στάσεις και εξεγέρσεις και για να προλάβουν αγώνες λαϊκής διαμαρτυρίας που αναζωπυρώθηκαν τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα.

Η παραπάνω προκατάληψη βλέπει την Ορθόδοξη Εκκλησία ως πιστό στυλοβάτη της τσαρικής απολυταρχίας, ως «θεραπευίδα του κράτους». Από το 19ο αιώνα, Δυτικοί κυρίως παρατηρητές θεώρησαν αυτήν ως τη σημαντικότερη διαφορά μεταξύ της Ορθοδοξίας και των Δυτικών Εκκλησιών. Ένας από αυτούς έγραφε στις αρχές του 20ού αιώνα ότι «ο κληρικαλισμός είναι καρπός πολλών συνθηκών εκ των οποίων όλες απουσιάζουν από τη Μοσχοβία ...και άνθισε σε ένα έδαφος που δεν έχει σχεδόν τίποτε κοινό με την Ορθοδοξία. Μόνον εκεί όπου η κεφαλή της Εκκλησίας είναι ίση και αντισταθμίζει σε δύναμη την κεφαλή του κράτους είναι δυνατός ο κληρικαλισμός. Η Ρωσική όμως Εκκλησία ήταν σχεδόν πάντοτε *μία θεραπευίδα του κράτους*,

2. Βλ. Michael A. Meerson, «The Orthodox Church in America», *Christianity Under Stress*, τ. 1, *Eastern Christianity and Politics in the Twentieth Century*, επιμ. Pedro Ramet, Durham and London: Duke University Press, 1988, σσ. 122-123.

χωρίς να φθάσει ποτέ να είναι ίση με το κράτος και σίγουρα χωρίς να είναι ανεξάρτητη»³.

Η σοβιετική προπαγάνδα παγίωσε και υπερέβαλε ακόμη περισσότερο αυτήν τη θεώρηση της Ρωσικής Εκκλησίας, η οποία πέρασε τελικώς και στη δυτική βιβλιογραφία. Η σοβιετική προπαγάνδα υποστήριξε ότι η Εκκλησία δεν ήταν απλώς ένα θύμα της παντοδυναμίας του τσαρικού κράτους, όπως ισχυρίστηκαν προεπαναστατικοί μελετητές, αλλά εταίρος του τσαρισμού και συνεπώς συνυπεύθυνη για τις αντιλαϊκές πολιτικές των Ρομανόφ. Μέχρι το τέλος του σοβιετικού καθεστώτος, ακόμη και σοβαρή ιστοριογραφία τόνιζε ότι οι Ρώσοι αγρότες προεπαναστατικά έβλεπαν τον κλήρο ως προστάτη των συμφερόντων των μεγαλογαιοκτημόνων και μέτοχο των ενεργειών μοναρχικών και εθνικιστικών ομάδων⁴. Έτσι, σύμφωνα με το μπολσεβικικό καθεστώς, στην Εκκλησία άρμοζαν διωγμοί και περιορισμοί παρόμοιοι με αυτούς που υπέστησαν οι υπόλοιποι τομείς της τσαρικής γραφειοκρατίας.

Η μετασοβιετική ιστοριογραφία έχει ως επί το πλείστον ξεφύγει από τέτοιες ακραίες ιδεολογικές προκαταλήψεις. Ωστόσο, ακόμη και πρόσφατες μελέτες τονίζουν την υπερσυντηρητική νοοτροπία του κλήρου και αγνοούν ή αρνούνται να αναγνωρίσουν την ύπαρξη οποιωνδήποτε αντικαθεστωτικών τάσεων εν μέσω του κλήρου, έστω και στην τελευταία περίοδο της αυτοκρατορικής Ρωσίας. Από αυτήν τη θεώρηση εξαιρούνται γνωστές προσωπικότητες όπως ο πατήρ Γκαπόν, ο ιερέας που ηγήθηκε της λαϊκής πομπής προς το χειμερινό ανάκτορο της Αγίας Πετρούπολης την 9η Ιανουαρίου 1905, τη «Ματωμένη Κυριακή» που άναψε τη σπίθα της επανάστασης, όταν στρατιώτες άνοιξαν πυρ και σκότωσαν δεκάδες ειρηνικών διαδηλωτών. Επιπλέον, κάποιοι μετασοβιετικοί Ρώσοι ιστορικοί ερμηνεύουν ακόμη και περιπτώσεις κατά τις οποίες η Ιερά Σύνοδος της Ρωσικής Εκκλησίας απήφισε τις εντολές της τσαρικής κυβέρνησης ως το τυχαίο αποτέλεσμα της παντελούς άγνοιας της ιεραρχίας επί πολιτικών πραγμάτων⁵.

3. Laicus, «Church Reform in Russia: Witte versus Pobedonostseff», *Contemporary Review* 77 (1905) 714.

4. Για μια τοποθέτηση τυπική της όψιμης σοβιετικής περιόδου, βλ. τις τρεις μελέτες της Liubov' Isaakovna Emeliakh, *Antiklerikal'noe dvizhenie krest'ian v period pervoi russkoi revoliutsii*, Moskva - Leningrad 1965, σσ. 39-82· *Istoricheskie predposylki preodoleniia religii v sovetskoi derevne: sekuliarizatsiia derevni nakanune Velikogo Oktiabria*, Leningrad, Gosudarstvennyi muzei istorii religii i ateizma Ministerstva kul'tury RSFSR, 1975, και *Krest'iane i tserkov' nakanune oktabria*, Leningrad 1976.

5. Βλ. το πιο αναλυτικό έργο πρωτότυπης έρευνας από Ρώσο ιστορικό της μετασοβιετικής περιόδου, υπό τον Sergei L'vovich Firsov, «*Pravoslavnaia Tserkov' i rossiiskoe gosudarstvo v kontse XIX-nachale XXvv.*», Kand. Diss., S-Peterburgskii Filial Instituta Istorii RAN, 1994, και *Pravoslavnaia Tserkov' i gosudarstvo v poslednee desiatiletie sushchestvovaniia samoderzhavii v Rossii*, Sankt Petersburg: Iz-vo Russkogo Khristianskogo Gumanitarnogo Instituta, 1996. Ο καθη-

Υπάρχει ακόμη ένας λόγος για τον οποίον η παραπάνω εικόνα της πολιτικής εθελοδοουλίας της Εκκλησίας δεν ετέθη μέχρι τώρα υπό αμφισβήτηση. Στις παραδοσιακά ορθόδοξες χώρες υπάρχει σχεδόν καθολική αναγνώριση της Εκκλησίας ως ενός από τους σημαντικότερους θεσμούς στην ιστορία της δημιουργίας σύγχρονης εθνικής ταυτότητας καθώς και μια διάχυτη δημόσια συνειδητοποίηση του ενεργού και εκτενούς —αν και όχι πάντοτε διαφανούς— ρόλου της Εκκλησίας στο πολιτικό γίγνεσθαι. Παρ' όλ' αυτά είναι εκπληκτικό πόσο ανερευνήτος, τουλάχιστον με επιστημονική μεθοδολογία, έχει μείνει αυτός ο ρόλος. Όπως παράτηρησε πριν δεκαετίες ο περιφνημος ιστορικός της ρωσικής διασποράς Νίκολας Ζερνόφ, «λίγες εκκλησίες είναι δυνατόν να μην κατηγορηθούν για υποταγή στην κοσμική εξουσία, αλλά η Ρωσική Εκκλησία ψέγεται ιδιαίτερα γι' αυτό. Παρ' ότι είναι γενικώς παραδεκτό ότι πριν την Επανάσταση η Εκκλησία ήταν στην υπηρεσία του κράτους, υπάρχει ελάχιστη γνώση των ακριβών σχέσεων μεταξύ τους και των περιστάσεων που ανάγκασαν την Εκκλησία να δεχθεί την επιβολή αυτής της τάξης πραγμάτων»⁶. Το παράδοξο εξηγείται εν μέρει από την αποστροφή που τρέφει η ίδια η Εκκλησία προς μελέτες της ιστορίας της από λαϊκούς με άγνωστες προθέσεις, όπως και από την παραδοσιακή διάθεση των Ορθοδόξων Εκκλησιών να φαίνονται «υπεράνω της πολιτικής».

Κατά δεύτερον λόγο, ο ορθόδοξος κλήρος και δη και η ιεραρχία έχουν ζωγραφιστεί από μεγάλο μέρος της ιστοριογραφίας ως αυθεντικά σκοταδιστικές ιδεολογικές δυνάμεις, εχθρικές προς τη διάδοση της γνώσης σε ευρύ κοινό. Κατά την αντίληψη αυτή η προσκόλληση της Εκκλησίας στο μοναρχικό κράτος δεν οφειλόταν απλώς σε καταναγκασμό ή έστω στα προνόμια της «συγκατοίκησης», αλλά στον ενστικτώδη συντηρητισμό της κληρικής κοσμοθεώρησης, μιας κοσμοθεώρησης η οποία δεν μπορούσε να ικανοποιηθεί παρά μόνον από μία τυραννική απολυταρχία όσον αφορά το πολιτικό σύστημα.

Κατά τρίτον λόγο, μία σειρά από μελέτες της τελευταίας πεντηκονταετίας με σαφείς θετικιστικές (ποζιτιβιστικές) ιδεολογικές προκαταλήψεις, που δεν αφορούσαν μόνον τη Ρωσία, υποστήριξαν ότι οι βιομηχανικές κοινωνίες εισήλθαν από το 19ο αιώνα σε μια διαδικασία αύξουσας εκκοσμίκευσης, δη-

γητής του Πανεπιστημίου της Κολωνίας, Gerhard Simon, αν και από τους πρώτους δυτικούς ιστορικούς που αναγνώρισαν το ενδιαφέρον του κλήρου για κοινωνικά θέματα στην όψιμη αυτοκρατορική Ρωσία, δεν επεξέτεινε αυτό το συμπέρασμά του και στην ιεραρχία, την οποία θεώρησε κατά κανόνα αντιδραστική, με εξαίρεση τον Μητροπολίτη Αντώνιο (Βαντκόφσκι). Βλ. Gerhard Simon, «Antonij Vadkovskij Metropolit von St. Petersburg (1846-1912)», σσ. 9-32. Και η δική του θεώρηση είναι προβληματική, αφού αδυνατεί να ερμηνεύσει πώς «η εξαίρεση» μπόρεσε να ανησυχθεί στο αξίωμα του Πρώτου Ιεράρχη εν μέσω της δεσποζουσας αντίδρασης.

6. Nicolas Zernov, «Peter the Great and the Establishment of the Russian Church», *Church Quarterly Review* 125, αρ. 250 (January-March 1938) 266.

λαδή «μιας διαδικασίας χειραφέτησης όλων των σφαιρών της κοινωνικής και προσωπικής ζωής από την επιρροή της θρησκείας και της Εκκλησίας»⁷. Κατ' αυτήν τη θεώρηση η νεωτεριστική (μοντέρνα) ή επιστημονική νοοτροπία είναι ασυμβίβαστη με τη θρησκευτική (προ-νεωτεριστική) νοοτροπία. Η παρακμή της θρησκείας θεωρήθηκε εγγενώς συνδεδεμένη με την έννοια της προόδου και επομένως ως αναπόφευκτη. Σε μια νεωτερική βιομηχανική κοινωνία μορφωμένα άτομα μπορούν ίσως να διατηρήσουν προσωπικά συστήματα πίστεως, αλλά η εσωτερική τους πνευματικότητα δεν έρχεται σε σύγκρουση με τη συμμετοχή τους στη δημόσια ζωή. Έτσι, η εκκοσμίκευση περιορίζει τη θρησκεία στην «καθαρά ιδιωτική σφαίρα δραστηριότητας»⁸. Η σοβιετική δε βιβλιογραφία υποστήριζε ότι η αγροτιά (η πλειοψηφία του ρωσικού πληθυσμού) υφίστατο από τα τέλη του 19ου αιώνα ταχύτερη εκκοσμίκευση λόγω του οικονομικού και κοινωνικού εκσυγχρονισμού, συνδυασμένου με πιο παραδοσιακές μορφές αντικληρικαλισμού. Σύμφωνα με αυτήν την αντίληψη, ακόμη και αν μέρος του Ορθόδοξου κλήρου είχε φιλελεύθερες και φιλολαϊκές διαθέσεις, αυτές δεν επρόκειτο να ασκήσουν οποιαδήποτε επιρροή στο λαό, δεδομένης της απομόνωσης των κληρικών από την υπόλοιπη ρωσική κοινωνία εξαιτίας της εκκοσμίκευσης, της ημικληρονομικής φύσης του κληρικού επαγγέλματος και της δομής της τάξης (σασλόβιε) των κληρικών που προσομοίαζε σε κλειστή κάστα.

Βέβαια, κάποια βασικά στοιχεία της ιστορίας της Ρωσικής Εκκλησίας ήταν πάντα δεκτά χωρίς ιδιαίτερες διαφορές άποψης. Η Ορθόδοξη Εκκλησία στη Ρωσία κληρονόμησε το μοντέλο σχέσεων με την Πολιτεία από το Βυζάντιο, όπου η κοσμική και η πνευματική εξουσία (*imperium* και *sacerdotium*) θεωρούνταν οι δίδυμοι στυλοβάτες του πολιτεύματος⁹. Την αλληλεξάρτηση των δύο εξουσιών οραματίστηκε τον 4ο αιώνα ο ιδρυτής της χριστιανικής εκκλησιαστικής ιστορίας Ευσέβιος με ένα αξίωμα που τελικά νομοθετήθηκε αργότερα από τον Ιουστινιανό¹⁰ και τιτλοφορήθηκε «συμφωνία» ή «συναλλη-

7. *Khristianstvo: Slovar'*, Moskva: Izdatel'stvo Respublika, 1994, σ. 422.

8. Για το δόκιμο ορισμό της εκκοσμίκευσης βλ. Bryan R. Wilson, «Secularization», *The Encyclopedia of Religion*, επιμ. Mircea Eliade, New York 1987, τ. 13, σσ. 158-165 και David Martin, *A General Theory of Secularization*, New York 1978. Για μια κριτική αυτού του ορισμού βλ. Gordon Graham, «Religion, Secularization and Modernity», *Philosophy* 67 (April 1992) 183-197.

9. Βλ. Eusebius (bishop of Caesarea), *The History of the Church from Christ to Constantine*, μτφρ. και εισαγ. του G. A. Williamson, Baltimore: Penguin Books, 1965· Michael J. Hollerich, «Religion and Politics in the Writings of Eusebius: Reassessing the First "Court Theologian"», *Church History* 59: 3 (September 1990) 309-25 και Norman H. Baynes, *Constantine the Great and the Christian Church*, New York: Haskell House, ²1975.

10. Βλ. John Meyendorff, «Justinian, the Empire and the Church», *Dumbarton Oaks Papers* 22 (1968) 45-60.

λία»: Έτσι, από τη ρητή εντολή του ίδιου Θεού φύτρωσαν μαζί δύο ρίζες ευλογίας προς όφελος των ανθρώπων, η ρωμαϊκή αυτοκρατορική εξουσία και το δόγμα της χριστιανικής αρετής»¹¹. Ο όρος «συμφωνία» ήταν ασαφής —ίσως εσκεμμένα— και δεν εξέβαλε ποτέ σε πλήρη ισότητα μεταξύ των δύο εξουσιών. Ωστόσο εξυπνοούσε μια στενή και αρμονική συμβίωση δύο εξουσιών που δρούσαν αυτόβουλα προς όφελος μιας κοινωνίας χριστιανών πιστών και ρωμαίων υπηκόων. Βυζαντινοί αυτοκράτορες και πρίγκηπες των κρατών του Κιέβου και της Μόσχας έκαναν συχνά χρήση της εξουσίας τους για να μειώσουν το βαθμό αυτονομίας της εκκλησιαστικής ηγεσίας. Προστατευόμενοι των αυτοκρατόρων, τόσο κληρικοί όσο και λαϊκοί, ανυψώθηκαν στον πατριαρχικό θρόνο για να αντικαταστήσουν ατίθασους πατριάρχες που αντιστέκονταν στις θρησκευτικές ή άλλες πολιτικές των «βασιλέων»¹². Παρ' όλες όμως τις παραβιάσεις της αρχής, η «συμφωνία» παρέμενε τουλάχιστον το κοινώς αποδεκτό —αν και δυσπρόσιτο— ιδεώδες προς το οποίο όφειλαν να τείνουν οι σχέσεις Εκκλησίας-Πολιτείας. Και μολονότι οι παραβιάσεις είχαν συνήθως στόχο να επιβάλουν στην Εκκλησία μια ηγεσία προσφιλή στην εγκόσμια εξουσία, η τελευταία ως επί το πλείστον δεν παρενέβαινε στην εσωτερική εκκλησιαστική διοίκηση, δομή και επιλογή προσωπικού παρά μόνον στις υψηλότερες βαθμίδες¹³. Έτσι, η Ορθόδοξη Εκκλησία έμεινε ουσιαστικά ελεύθερη να διοικεί εαυτόν κατά βούληση πάνω από μια χιλιετία, στο Βυζάντιο, το Κίεβο, τη Μοσχοβία. Επιπλέον, οι κεφαλές αυτών των Εκκλησιών, είτε πρόκειται για πατριάρχες είτε για μητροπολίτες, ακόμη κι όταν ως άτομα ήταν εγκάθετοι της κοσμικής εξουσίας, απολάμβαναν ένα αξίωμα με δημόσια απήχηση, κοινωνική επιρροή και ένα *de facto* δικαίωμα έκφρασης της γνώμης τους επί ποικίλων δημοσίων (και όχι μόνον θρησκευτικών) θεμάτων που παραμένουν αξεπέραστα στη νεότερη ιστορία των Ορθοδόξων Εκκλησιών.

Κατά τη «συμφωνική» της περίοδο, και από το 16ο αιώνα, η Ρωσική Εκκλησία είχε προνομιακή θέση και περιφανή πολιτικό ρόλο στο πρόσωπο του πατριάρχη Μόσχας, ο οποίος ήταν παράγων εξουσίας δίπλα στον τσάρο. Στα μέσα, μάλιστα, του 17ου αιώνα, ο πατριάρχης Νίκων προσπάθησε ανεπιτυχώς να κάνει την εξουσία του ανεξάρτητη από του τσάρου¹⁴. Κατόπιν, η κρα-

11. Eusebius of Caesarea, *Tridcentennial Oration*, παραπομπ. από τον Harry J. Magoulas, *Byzantine Christianity: Emperor, Church and the West*, Chicago: Rand McNally & Co., 1970, σ. 1.

12. Βλ. H. A. Drake, «Constantine and Consensus», *Church History* 64: 1 (March 1995) 1-15 και Steven Runciman, *The Byzantine Theocracy*, Cambridge: Cambridge University Press, 1977.

13. Βλ. J. M. Hussey, *The Orthodox Church in the Byzantine Empire*, Oxford: Clarendon Press, 1986 και Hans-Georg Beck, *Geschichte der Orthodoxen Kirche im Byzantinischen Reich*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1980.

14. Ο Νίκων βάσισε τον ισχυρισμό της πρωτοκαθεδρείας της θρησκευτικής εξουσίας κυρίως επί της δικής του ερμηνείας της βυζαντινής νομοθεσίας και επί του έργου του Ιωάννη

τική εξουσία παρακολουθούσε στενά τους πατριάρχες, αλλά η Εκκλησία διατήρησε την ελευθερία οργάνωσης και αυτοδιοίκησης, στο βαθμό που δεν ανταγωνιζόταν τον τσάρο¹⁵.

Αυτή η τάξη άλλαξε ριζικά όταν το 1721 ο Μέγας Πέτρος αντικατέστησε το Πατριαρχείο με ένα ακέφαλο συμβούλιο αρχιερέων, την «Ιερά Κυβερνώσα Σύνοδο». Μολονότι η ονομασία εσκεμμένα θύμιζε το ανώτατο όργανο εκκλησιαστικής κυβέρνησης της μεσαιωνικής Χριστιανοσύνης, το σύστημα του δυτικίζοντος τσάρου ήταν εμπνευσμένο από τις σύγχρονες προτεσταντικές μοναρχίες των γερμανικών κρατών και το τότε πρόσφατο παράδειγμα της διοικητικής μεταρρύθμισης της Σουηδικής Εκκλησίας¹⁶. Ο *Εκκλησιαστικός Κανονισμός*, το καταστατικό στο οποίο ο Πέτρος περιέγραψε τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις της Εκκλησίας, υποβίβασε την τελευταία σε βοηθητικό παράρτημα του κρατικού μηχανισμού και εργαλείο των στόχων του. Για παράδειγμα, ο κλήρος υποχρεωνόταν να παραβιάζει την ιερότητα του μυστηρίου της εξομολόγησης για να πληροφορεί τις αρχές σχετικά με ο,τιδήποτε μπορεί να αντέβαινε τα κρατικά συμφέροντα¹⁷. Η Ιερά Σύνοδος διευθυνόταν από λαϊκό αξιωματούχο, τον Επίτροπο (*Ober-Prokurator*), του οποίου η θέση εξισώθηκε στο τέλος του 19ου αιώνα με αυτήν του υπουργού, υπογραμμίζοντας το σχέδιο των τσάρων να κάνουν την Εκκλησία αναπόσπαστο μέρος της εν γένει κρατικής γραφειοκρατίας. Αντί για συμφωνία δύο αυτόνομων εξουσιών η τσαρική απολυταρχία απαιτούσε την *a priori* συμφωνία-έγκριση από την Εκκλησία των όποιων μέτρων επί των οποίων η κυβέρνηση αποφάσιζε μονομερώς. Η διάρκεια και ο τόπος διορισμού των επισκόπων αποφαιζόταν από τη Σύνοδο, αλλά κάθε διορισμός όφειλε να εγκριθεί προσωπικά από τον τσάρο¹⁸.

Ωστόσο, αισθητή είναι η απουσία μιας συνθετικής ιστορίας της Εκκλησίας κατά την όψιμη αυτοκρατορική Ρωσία που να άπτεται θεμάτων πέρα

Χρυσστόμου. Βλ. *Patriarch Nikon on Church and State: Nikon's «Refutation»*, επιμ., εισαγ. και σημ. των Valerie A. Tumins - George Vernadsky, New York: Mouton, 1982, σσ. 20, 26-27.

15. Συνάμα, ο Οικουμενικός Πατριάρχης Ιωάσαφ Β', ο οποίος συμμετέσχε μαζί με άλλους Έλληνες κληρικούς στη Σύνοδο του 1666-67 που καθάίρεσε τον Νίκωνα, κατόρθωσε να αποσπάσει από τον τσάρο Αλέξιο Μιχαϊλόβιτς την επαναφορά των δικαστικών προνομίων των ιεραρχών. Η Σύνοδος επιβεβαίωσε την αρχή της «συμφωνίας» ως ισότητα της εκκλησιαστικής και κρατικής εξουσίας και αμειξία των δικαιοδοσιών τους. Βλ. *Patriarch Nikon on Church and State*, ό.π., σσ. 53-54.

16. Βλ. Marc Szeftel, «Church and State in Imperial Russia», *Russian Orthodoxy Under the Old Regime*, επιμ. Robert L. Nichols - Theophanis G. Stavrou, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1978, σ. 131.

17. Βλ. Alexander V. Muller, επιμ.-μτφρ., *The Spiritual Regulation of Peter the Great*, Seattle: University of Washington Press, 1972.

18. Meerson, ό.π., σ. 118.

από την παραπάνω παραδοσιακή γνώση. Αυτό το συνθετικό έργο δεν υπάρχει ακόμη και μάλλον δεν θα εμφανισθεί σύντομα λόγω της ποικιλίας των πλευρών που μένουν ανερευνήτες και του όγκου των νέων στοιχείων που έχουν έλθει στο φως, ακόμη και επί των διαπλεκόμενων θεμάτων που έχουν ερευνηθεί πρόσφατα, όπως: το κίνημα για την εκκλησιαστική μεταρρύθμιση στις αρχές του 20ού αιώνα, η άνοδος του χριστιανικού σοσιαλισμού, η στάση της Εκκλησίας έναντι του εργατικού ζητήματος, οι σχέσεις κλήρου και εκκοσμιευμένης διανόησης (Σεργκέι Μπουλγκάκοφ, Νικολάι Μπερντιάεφ, κ.λπ.), η έκταση της απήχησης του εκκλησιαστικού και παραεκκλησιαστικού τύπου, η διαφορετική μεταχείριση αντικαθεστωτικών από κρατικές και από εκκλησιαστικές αρχές, ο κλήρος στην Κρατική Δούμα μετά το 1906, η μεταλλασσόμενη κοινωνική ταυτότητα των κληρικών, κ.ά. Πρόκειται για τεράστιο έργο το οποίο δύσκολα μπορεί να αναληφθεί από έναν μόνον μελετητή και μάλλον θα προέλθει από το άθροισμα μονογραφιών πολλών ερευνητών. Κάποιες από αυτές έχουν ήδη εκπονηθεί, κυρίως στις ΗΠΑ.

Η πρόσφατη αυτή έρευνα ανατρέπει σε μεγάλο μέρος τις τρεις μείζονες προκαταλήψεις σχετικά με τη Ρωσική Εκκλησία. Αντί μιας σκοταδιστικής κοινωνικής ομάδας, η έρευνα αποκαλύπτει έναν θεσμό με σημαντικότετη συμβολή στο ρωσικό Διαφωτισμό και στη διάδοση των γραμμάτων. Αντί μιας κλειστής γραφειοκρατικής ηγεσίας, βρίσκουμε μια ιεραρχία με ολοένα πιο εκκοσμιευμένη εκπαίδευση, συμμετοχή στα δημόσιες συζητήσεις του καιρού της και συνειδητή προσπάθεια να αντιμετωπίσει τις προκλήσεις της σύγχρονης εποχής. Αντί μιας κάστας αποκομμένης από τον κόσμο των λαϊκών αναδύεται μία κοινωνική ομάδα —ο κλήρος— που με το φυλλορρόϊσμά του κατά το 19ο αιώνα γονιμοποιεί κυρίως τα μεσαία στρώματα και τα επαγγέλματα των δημοσίων υπαλλήλων, ιατρών, νοσοκόμων, δημοσιογράφων, δασκάλων, γεωπόνων, ενώ όσοι μένουν στην υπηρεσία της Εκκλησίας διακρίνονται όλο και περισσότερο για το κοινωνικό τους έργο και τη δημόσια προσφορά τους. Αντί του στυλοβάτη της μοναρχίας διαγράφεται ένας ενοριακός κλήρος που αφουγκράζεται όλο και καλύτερα τις πολιτικές διαθέσεις του ποιμνίου και συμπλέει με άλλες πληθυσμιακές ομάδες στη διεκδίκηση περισσότερων ελευθεριών, αλλά εν μέρει ακόμη και σε ριζοσπαστικές λαϊκές κινήσεις, συμπεριλαμβανομένων και των επαναστάσεων του 1905 και του Φεβρουαρίου 1917. Αντί πρακτόρων του τσαρισμού σκιαγραφούνται αρχιερείς οι οποίοι αποξενώνονται από την απολυταρχία με αύξοντα ρυθμό, όπως άλλωστε συνέβη και με άλλες ομάδες που ονομαστικά ήταν στην υπηρεσία του κράτους. Αντί μιας καταρρέουσας πίστεως διαφαίνονται οι απαρχές νέων δημοφιλών μορφών λατρείας που ενσωματώνουν τις τάσεις εκκοσμίευσης και τις ανάγκες της αναδιοργάνωσης της κοινωνίας χωρίς να οδηγούν στην

αθεΐα και χωρίς να παραβιάζουν την ορθότητα του δόγματος.

Μέρος αυτής της γνώσης είχε έλθει στην επιφάνεια παλαιότερα. Ωστόσο, αποτελεί ένδειξη της ισχύος των ιδεολογικών προκαταλήψεων που προαναφέραμε ο βαθμός στον οποίο αυτή η γνώση «θάφτηκε» και δεν ελήφθη υπ' όψη σε γενικές ιστορίες της Ρωσίας και σε μελέτες κοινωνικής ιστορίας. Ήδη στα τέλη της δεκαετίας του 1960 ο Ρόμπερτ Νίκολς αποκάλυψε την τεράστια συμβολή του ρωσικού κλήρου στο Διαφωτισμό, πράγμα που κάθε άλλο παρά σκοταδιστικό ατταβισμό δείχνει. Ένα τέταρτο από τα περίπου εβδομήντα μέλη της Ρωσικής Ακαδημίας Επιστημών από το 1783 ως το 1796 ήταν μοναχοί και ενοριακοί κληρικοί. Παράλληλα, η μεγάλη πλειοψηφία των νέων δημοτικών και δευτεροβάθμιων σχολίων που ιδρύθηκαν κατά το 18ο αιώνα από τον Μέγα Πέτρο και τους διαδόχους του προέρχονταν από τις ορθόδοξες (δευτεροβάθμιες) ιερατικές σχολές. Ακόμη και τα πρώτα ρωσικά πανεπιστήμια, στη Μόσχα, το Καζάν και το Χάρκοβο, άνοιξαν με φοιτητές που εστάλησαν εκεί από τις ιερατικές σχολές. Απόφοιτοι των ιερατικών σχολών αποτελούσαν τη δεύτερη μεγαλύτερη ομάδα μετά τους (Δυτικούς) ξένους εν μέσω του διδακτικού προσωπικού των ρωσικών πανεπιστημίων μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα. Ιεράρχες όπως ο Μητροπολίτης Πλάτων Λέβσιν (1749-1812) και το έργο τους ανήκουν τόσο χαρακτηριστικά στη σκέψη του Διαφωτισμού όσο και ο Ρουσό. Είναι δύσκολο να μην παρατηρήσει κανείς το παράλληλο του Ευγένιου Βούλγαρη όσον αφορά τον ελληνικό κλήρο και το Διαφωτισμό. Το γεγονός ότι, επιπλέον, ο Βούλγαρης έζησε και ανέλαβε αρχιερατικό αξίωμα στη Ρωσία, αναδεικνύει ένα ορθόδοξο continuum προοδευτικής σκέψης, όπως επίσης και τη συνειδητή χρήση του ορθόδοξου κλήρου από τη ρωσική πεφωτισμένη μοναρχία του 18ου αιώνα στην ευρύτερη υπόθεση του θεσμικού και κοινωνικού νεωτερικού εκσυγχρονισμού (τον Βούλγαρη προσέλκυσε στη Ρωσία η Αικατερίνη η Μεγάλη)¹⁹. Τα ρωσικά εκκλησιαστικά σχολεία επίσης παρήγαγαν ως επί το πλείστον το ανθρώπινο δυναμικό που από τα μέσα του 19ου αιώνα άρχισε να διαμορφώνει το ιατρικά και νομικά επαγγέλματα στη Ρωσία²⁰.

Κατά τη διάρκεια του 19ου και μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα, η ρωσική κοινωνία διατήρησε μια εικόνα του κλήρου που φαίνεται να εξαφανίστηκε αργότερα από τη σοβιετική και τη δυτική συνείδηση. Όπως μαρτυρούν και κάποια αφηγήματα του Φ. Νοστογιέφσκι και του Α. Τσέχοφ, αλλά και μη λογο-

19. Βλ. Stephen K. Batalden, *Catherine II's Greek Prelate: Eugenios Voulgaris in Russia, 1771-1806*, New York: Columbia University Press, 1982.

20. Βλ. Robert Nichols, «Orthodoxy and Russia's Enlightenment», *Russian Orthodoxy Under the Old Regime*, ό.π., σσ. 69-87.

τεχνικές πηγές²¹, πολλοί ιερείς και κυρίως φοιτητές εκκλησιαστικών σχολών θεωρούνταν «αλωμένοι από το πνεύμα του φιλελευθερισμού, του ορθολογισμού, του δυτικολατρικού προοδευτισμού»²². Αυτό δεν θα έπρεπε να προκαλεί τόσο μεγάλη έκπληξη, δεδομένου ότι οι (δευτεροβάθμιες) ιερατικές σχολές και οι τέσσερις ανώτατες Θεολογικές Ακαδημίες (Αγίας Πετρούπολης, Μόσχας, Κιέβου και Καζάν) παρείχαν μια γενικότερη εκπαίδευση με προσανατολισμό σε ανθρωπιστικές σπουδές, αλλά και στοιχεία θετικών επιστημών και όχι μια στενά νοούμενη θεολογική κατάρτιση. Στα μέσα του 19ου αιώνα οι φοιτητές των Ακαδημιών μελετούσαν φιλοσοφία, ιστορία, αρχαία ελληνικά, λατινικά, λογοτεχνία, σύγχρονες γλώσσες (συνήθως γερμανικά), μαθηματικά, φυσική, κ.ά.²³. Ο κύριος λόγος γι' αυτό το ευρύ πρόγραμμα ήταν η ίδρυση αυτών των σχολών την εποχή του Διαφωτισμού και η πίστη του τελευταίου σε μια ευρεία ανθρωπιστική μόρφωση. Εξάλλου, από την πρώτη κιόλας σειρά αποφοίτων των σχολών το ρωσικό κράτος στρατολογούσε μεγάλο μέρος του απαραίτητου προσωπικού με το οποίο στελέχωνε τις κρατικές υπηρεσίες. Η ευρεία μόρφωση που λάμβαναν οι φοιτητές των ιερατικών σχολών τους καθιστούσε ικανούς για υπηρεσία πέραν του κληρικού επαγγέλματος και η κυβέρνηση είχε συμφέρον να διατηρήσει αυτήν την κατάσταση σε μια χώρα με χρόνια έλλειψη εκπαιδευμένου δυναμικού²⁴. Δεν είναι τυχαίο ότι γνωστές από την ιστορία φυσιογνωμίες της τσαρικής γραφειοκρατίας, όπως ο μεταρρυθμιστής της κυβερνητικής δομής επί Αλεξάνδρου Α' (1801-1825) Μιχαήλ Σπεράνσκι ήταν γιοί κληρικών και σπούδασαν σε ιερατικές σχολές²⁵.

Στη συνείδηση μεγάλου μέρους του κλήρου και των φοιτούντων σε αυτές τις ιερατικές σχολές, οι τελευταίες έπαυσαν να είναι ιδρύματα τα οποία προετοίμαζαν για κληρική σταδιοδρομία ανθρώπους με θρησκευτική κλίση και διάθεση κοινωνικής προσφοράς. Από τα μέσα του 19ου αιώνα και με αύξοντα ρυθμό θεωρούνταν απλώς το «ίδιον» εκπαιδευτικό σύστημα μιας συγκεκριμένης από τις τέσσερις νομικο-κοινωνικές τάξεις (ρωσ. *soslovii*, αγγλ. *Estates*, γαλλ. *États*, γερμ. *Stände*) της αυτοκρατορικής Ρωσίας, δηλαδή του

21. Βλ. W. Palmer, *Notes of A Visit to the Russian Church in the Years 1840, 1841*, επιμ. John Henry Cardinal Newman, London: Longmans, Green, 1895.

22. Βλ. Nichols, *ό.π.*, σ. 87.

23. Βλ. Nadieszda Kizenko, *A Prodigal Saint: Father John of Kronstadt and the Russian People*, Penn State University Press: University Park, PA, 2000, σ. 197· Palmer, *ό.π.*, σσ. 57-58 και Abraham Ascher, *The Revolution of 1905*, τ. 2, *Authority Restored*, Stanford: Stanford University Press, 1992, σ. 287.

24. Βλ. Gregory Freeze, *The Russian Levites: Parish Clergy in the Eighteenth Century*, Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1977, σ. 37.

25. Βλ. James H. Billington, *The Icon and the Axe: an Interpretive History of Russian Culture*, New York: Vintage Books, 1970, σ. 184.

κλήρου. Από τη δεκαετία του 1870 μόνον η μειοψηφία των αποφοίτων ακολουθούσαν κληρική σταδιοδρομία ενώ οι υπόλοιποι κατευθύνονταν προς άλλα επαγγέλματα (δάσκαλοι, ιατροί, δημοσιογράφοι, κατώτερη γραφειοκρατία)²⁶. Πολλοί από τους γιους ιερέων που εγκατέλειψαν την κληρική τάξη διατήρησαν τις χριστιανικές αξίες με τις οποίες ανατράφηκαν στην οικογένεια και τα εκκλησιαστικά σχολεία. Αφότου ενσωματώθηκαν στα μεσαία αστικά στρώματα του λαϊκού πληθυσμού, μετέδωσαν εκεί αυτές τις αξίες, τις οποίες μπόρεσαν να συνδυάσουν με πολιτικές προτιμήσεις διαφόρων αποχρώσεων, όπως έδειξε η έρευνα της καθηγήτριας στο Πολιτειακό Πανεπιστήμιο της Αριζόνα, Λώρι Μάντσεστερ²⁷. Είναι ενδιαφέρον ότι οι εκκοσμιευμένοι γιοί ιερέων συνιστούσαν στην υπόλοιπη ζωή τους τις αξίες της κοινωνικής δικαιοσύνης, της σκληρής δουλειάς και της ασκητικότητας στην καθημερινή ζωή, είτε συντάχθηκαν με τις προοδευτικές και αντιπολιτευτικές, είτε συμπορεύθηκαν με τις συντηρητικές πολιτικές δυνάμεις²⁸.

Για επαγγελματικούς λόγους, κατά τις αρχές του 20ού αιώνα οι φοιτούντες στις ιερατικές σχολές ενέτειναν δραματικά τις πιέσεις επί των αρχών των σχολών και τις αιτήσεις προς την Ιερά Σύνοδο για ριζικό εκσυγχρονισμό του προγράμματος σπουδών ώστε να βελτιωθούν οι εξω-κληρικές επαγγελματικές προοπτικές τους. Έτσι οι σπουδαστές πολλών ιερατικών σχολών εκμεταλλεύθηκαν το χάος της επανάστασης του 1905 και στασίασαν με βασικό αίτημα την κατάργηση των σκληρών πειθαρχικών μέτρων και την αντικατάσταση των μαθημάτων των αρχαίων ελληνικών και λατινικών με αριότερη μελέτη σύγχρονων γλωσσών (γερμανικών και γαλλικών)²⁹.

Ανάλογες τάσεις που δείχνουν τη συνεχή σύνδεση του κληρικού *soslovie* με τη λαϊκή κοινωνία παρατηρούνται και στα ανώτατα κλιμάκια της εκκλησιαστικής διοίκησης. Ήδη από τον 19ο αιώνα οι Ρώσοι επίσκοποι είχαν τη φήμη περισσότερο λογίων και ανώτερων γραφειοκρατών παρά δειγμάτων αγιότητας. Ακόμη και συντηρητικοί δημοσιολόγοι, όπως ο συνεργάτης του

26. Βλ. G. Freeze, «Caste and Emancipation: The Changing Status of Clerical Families in the Great Reforms», *The Family in Imperial Russia: New Lines of Historical Research*, επιμ. David L. Ransel, Urbana, Ill.: University of Illinois Press, 1978, σσ. 124-150.

27. Βλ. Laurie Manchester, «Secular Ascetics: The Mentality of Orthodox Clergymen's Sons in Late Imperial Russia», Ph.D. diss., Columbia University, 1995.

28. Βλ. Laurie Manchester, «The Secularization of the Search for Salvation: The Self-Fashioning of Orthodox Clergymen's Sons in Late Imperial Russia», *Slavic Review* 57: 1 (Spring 1998) 50-76.

29. Βλ. J. D. Morison, «The Church Schools and Seminaries in the Russian Revolution of 1905-06», *Church, Nation and State in Russia and Ukraine*, επιμ. G. A. Hosking, New York 1991, σσ. 193-209 και Argyrios K. Pisiotis, «Orthodoxy Versus Autocracy: The Orthodox Church and Clerical Political Dissent in Late Imperial Russia, 1905-1914», Ph.D. Diss., Georgetown University, 2000.

περιοδικού *Νέα Εποχή* (*Novoe Vremia*) Μιχαήλ Μένσικοφ, μέμφονταν έμεσα την ιεραρχία για την κενή αισθήματος δυτικοπρεπή μόρφωση της, καθώς την συνέκρινε με τον (μετέπειτα άγιο) πατέρα Ιωάννη της Κρονστάνης: «Οι μητροφόροι με τα απαστράπτοντα διαμάντια στα καλιμαύκια τους, με τα κοσμημένα ωμοφόριά τους και τα εγκόλπια με την Παναγία, δεν ήταν δυνατόν να μην προσέξουν ότι παρ' όλον τον ακαδημαϊκό φιλελευθερισμό τους, παρά την εγκοσμιότητα των ιδεών τους, την αντάξια των πανεπιστημικών αμφιθεάτρων του Tübingen, παρά την περίτεχνη πείρα τους σε αυλικές ίντριγκες, ήταν απείρως ταπεινότεροι του ιερέα της Κρονστάδης»³⁰.

Αν λοιπόν υπήρχε κάποιο έλλειμμα στην ιεραρχία της τσαρικής εποχής, αυτό δεν ήταν έλλειμμα απασχόλησης με τα εγκόσμια όπως υποστήριξαν η σοβιετική και μεγάλο μέρος της κοινωνικής ιστοριογραφίας της Δύσης στον 20ό αιώνα. Ούτε ήταν έλλειμμα κατανόησης πολιτικών γεγονότων, όπως ισχυρίζεται η μετασοβιετική ρωσική ιστοριογραφία. Ήταν έλλειμμα Ορθόδοξης και κατ' επέκτασιν «παραδοσιακής» (εντόπιας, μη δυτικής) πνευματικότητας, τουλάχιστον από την οπτική γωνία της ίδιας της τσαρικής κοινωνίας. Η Ρωσική Εκκλησία κάθε άλλο παρά έπασχε από υψηλώς (και δυτικοπρεπώς) εκπαιδευμένο δυναμικό για τη στελέχωση των επισκοπικών κλιμακίων. Μάλιστα, ο μεγάλος αριθμός των μορφωμένων μοναχών στην όψιμη αυτοκρατορική Ρωσία εκλαμβάνόταν ως πρόβλημα από πολλούς κύκλους, συμπεριλαμβανομένων και των έγγαμων κληρικών, οι οποίοι δυσφορούσαν για τη μονοπώληση του επισκοπικού αξιώματος από την παραπάνω ομάδα, το λεγόμενο «λόγιο μοναχισμό» (*uchenoe monashestvo*). Η πρόσφατη διατριβή του Σκοτ Κένγουορθ (ερευνητή στο Πανεπιστήμιο Μπραντάις) έδειξε ότι η ευρεία συζήτηση στις αρχές του 20ού αιώνα σχετικά με τη μεταρρύθμιση του ρωσικού μοναχισμού δεν είχε ως ζητούμενο τον «εκσυγχρονισμό» των μοναστικών θεσμών, αλλά αντιστρόφως την αποκάθαρσή τους από πρακτικές και φαινόμενα της σύγχρονης ζωής που είχαν παρεισφύσει εν τω μεταξύ. Το ότι ηγούμενοι μεγάλων μονών, όπως της περίφημης Λάβρας της Αγίας Τριάδος (ιδρυμένης στα βόρεια της Μόσχας τον 14ο αιώνα από τον Άγιο Σέργιο του Ραντόνεζ) έβλεπαν τη χαλάρωση της μοναστικής πειθαρχίας και τους μεγάλους αριθμούς παραπτωμάτων όπως η μοιχεία και ο αλκοολισμός μεταξύ των μοναχών, ως φαινόμενα που έπρεπε να εξαλειφθούν, δεν είναι διόλου εκπληκτικό. Όταν όμως τα προβλήματα αυτά συζητήθηκαν στα πρώτα παρωσιικά συνέδρια μοναχών στις αρχές του 20ού αιώνα, άλλοι μονάζοντες έθεσαν το ζήτημα των κοσμικών συνηθειών που είχαν «διαφθείρει» τον ανώτερο μοναχισμό, τους επισκόπους: υπερβολική συναναστροφή με τον κόσμο

των αριστοκρατικών σαλονιών, χρήση καλλυντικών, ξύρισμα σύμφωνα με τη μόδα, κ.λπ.³¹. Η έρευνα του υπογράφοντος έφερε επίσης στην επιφάνεια το γνωστό τότε, αλλά εν τω μεταξύ ξεχασμένο, γεγονός ότι η συντριπτική πλειοψηφία των επισκόπων στο τέλος του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα, αν και ονομαστικά ήταν μοναχοί, είχαν λάβει πολύ εγκόσμια εκπαίδευση και δεν είχαν ποτέ ουσιαστικά ζήσει υπό μοναστικές συνθήκες, είτε πριν είτε μετά την ανάληψη των επισκοπικών τους καθηκόντων. Επιπλέον, μια μεγάλη μειοψηφία των επισκόπων δεν ανήκαν προηγουμένως στον κλήρο, αλλά είχαν καθ' όλα εγκόσμιες σταδιοδρομίες ως λαϊκοί καθηγητές ιερατικών και θεολογικών σχολών μέχρι το θάνατο των συζύγων τους. Σε αυτό το σημείο προτεινόταν σε κάποιους από αυτούς το επισκοπικό αξίωμα, οπότε σε μερικές εβδομάδες μετατρέπονταν από λαϊκούς σε μοναχούς-αρχιερείς³².

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1970, μεμονωμένοι δυτικοί ιστορικοί όπως ο Τζον Γκίκι στη Βρετανία και ο καθηγητής του αμερικανικού Πανεπιστημίου Μπραντάις Γκρέγκορ Φρηξ είναι λιγότερο διστακτικοί να συνδέσουν τον ορθόδοξο κλήρο με κινήματα πολιτικών διαφωνούντων και αντικαθεστωτικές τάσεις στην όψιμη αυτοκρατορία³³. Παρ' όλον ότι ο Φρηξ εκτιμά τη συμβολή του ορθόδοξου κλήρου στις αγροτικές εξεγέρσεις του 18ου αιώνα ως αμελητέα, παραδέχεται ότι έναν αιώνα αργότερα, όταν ξέσπασε η επανάσταση του 1905, «η εκκλησία και ο κλήρος δεν αναδείχθηκαν σε στυλοβάτες του συντηρητισμού όπως ανέμενε τόσο η απολυταρχία όσο και οι αντίπαλοί της. Ακόμη και οι επίσκοποι, συμπεριλαμβανομένων των πιο συντηρητικών, άρχισαν να είναι πολιτικώς ανήσυχoi και να πιέζουν την κλονισμένη απολυταρχία με τα αιτήματά τους»³⁴. Σε άλλη μελέτη του ο Αμερικανός ιστορικός

31. Βλ. Scott Kenworthy, «Monastic Revival in Modern Russia: The Holy Trinity-St. Sergius Monastery, 1764-1920», Ph.D. Diss., Brandeis University, 2001.

32. Βλ. Scott Kenworthy, «Drunkenness, Idleness and Greed: The Reform of Monastic Discipline in Late Imperial Russia», ανακοίνωση στην 31η Εθνική Συνδιάσκεψη της American Association for the Advancement of Slavic Studies, 19 Νοεμ. 1999, και του ιδίου, «Church, Tsar and Fatherland: Monasticism and Politics on the Eve of the Russian Revolution», ανακοίνωση στο συνέδριο της American Academy of Religion, 22 Νοεμ. 1999.

33. Βλ. John M. Geckie, «The Church and Politics in the Reign of Nicholas II», Ph.D. Diss., Univ. of East Anglia, 1976 και I. Smolitsch, *Geschichte der Russischen Kirche, 1700-1917*, τ. 2, ανατ. της εκδ. 1964, Berlin: E. J. Brill, 1991, σσ. 306-330. Πβλ. το έργο του σοβιετικού Ν. Φ. Platonov, «Pravoslavnaia tserkov' v bor'be s revoliutsionnym dvizheniem v Rossii», *Ezhegodnik muzeia istorii religii i ateizma* (1900-1907gg.) 4 (1960) 103-209.

34. Ioann S. Belliustin, *Description of the Clergy in Rural' Russia: The Memoir of A Nineteenth-Century Parish Priest*, επιμ.-μτφρ. Gregory L. Freeze, Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1985, σσ. 58-59. Freeze, *Levites*, ό.π., σ. 182, αναφέρει ότι «κατά τη διάρκεια της εξέγερσης του Πουγκατσόφ [η μεγαλύτερη αγροτική εξέγερση της αυτοκρατορικής περιόδου] ο κλήρος κράτησε παθητική στάση αν και έπαιξε σημαντικό ρόλο αφού νομιμοποίησε σε τοπικό επίπεδο τον ισχυρισμό του Πουγκατσόφ ότι ήταν ο «αληθινός τσάρος Ιβάν Γ'».

ισχυρίζεται ότι «στα τελευταία χρόνια του *ancien régime*, όχι μόνον ριζοσπάστες κληρικοί αλλά και συντηρητικοί ιεράρχες ήταν βαθειά δυσανεκτικοί με την απολυταρχία ... η εχθρότητά τους προς τον Στολύπιν και άλλους ανώτατους αξιωματούχους εντάθηκε»³⁵. Ωστόσο, ο Φρηζ δεν ερευνήσε επακριβώς το ρόλο του ορθόδοξου κλήρου στο αντικαθεστωτικό κίνημα των 19ου-20ού αιώνων.

Και όμως, ήδη από την εποχή του Μεγάλου Πέτρου η πλειοψηφία των ιεραρχών αρνήθηκαν την πλήρη υποταγή της Εκκλησίας στη θέληση του τσάρου. Κάποιοι από αυτούς κατήγγειλαν τον Πέτρο προσωπικά μολονότι δεν αμφισβήτησαν την τσαρική εξουσία καθ' εαυτήν. Οι αρχιερείς δεν υπέφεραν τις αντικανονικές μεταρρυθμίσεις του Πέτρου χωρίς διαμαρτυρία. Δεν είναι υπερβολή ότι ο αγώνας της ιεραρχίας για την επιστροφή της Ρωσικής Εκκλησίας στην Ορθόδοξη κανονικότητα άρχισε αμέσως μόλις αυτή η κανονικότητα παραβιάσθηκε, δηλαδή από τη βασιλεία του Πέτρου και συνεχίσθηκε για δύο αιώνες. Με κάθε ευκαιρία, οι επίσκοποι έκαναν γνωστή την αρνητική γνώμη τους σχετικά με το (ψευδο-)συνοδικό σύστημα που επέβαλε ο Πέτρος και ζητούσαν από τον τσάρο την αναθεώρηση της εκκλησιαστικής κυβέρνησης. Για παράδειγμα, όταν ο Αγγλικανός ιερέας και καθηγητής θεολογίας στην Οξφόρδη Γουίλιαμ Πάλμερ επισκέφθηκε τη Ρωσία το 1840 με σκοπό να προωθήσει το ιδεαλιστικό του σχέδιο για επανένωση της Ορθόδοξης, Αγγλικανικής και Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας, τόσο μοναχοί όσο και έγγαμοι κληρικοί δήλωσαν με παρηγοσία την αντίθεσή τους προς το συνοδικό σύστημα. Στις αρχές πια του 20ού αιώνα, ιεράρχες δεν δίσταζαν να ονομάσουν σε επίσημα κείμενα το συνοδικό σύστημα «παράνομο»³⁶ και διεκατονταετή «αιχμαλωσία της Εκκλησίας»³⁷.

Επίσης, η ιδέα ότι οι ιεράρχες είχαν μετατραπεί σε άφωνα, άβουλα πiónια της τσαρικής εξουσίας δεν μπορεί να υποστηριχθεί από την ιστορία των δύο αιώνων του συνοδικού συστήματος. Για παράδειγμα, στις δεκαετίες του 1810 και 1820, όταν η εξάπλωση προτεσταντικού πιετισμού στη ρωσική άρχουσα τάξη απειλούσαν να αποξενώσουν ολόκληρο τον κρατικό μηχανισμό

35. Βλ. G. L. Freeze, «Church and Politics in late Imperial Russia: Crisis and Radicalization of the Clergy», *Russia under the Last Tsar: Opposition and Subversion 1894-1917*, επιμ. Anna Geifman, Oxford: Blackwell, 1999, σσ. 269-297.

36. Βλ. Dimitry Pospelovsky, *The Orthodox Church in the History of Russia*, Crestwood, NY, St. Vladimir's Seminary Press, 1998, σ. 191. Βλ. επίσης σημ. 37.

37. Σε μια συνέντευξή του ο πρώην αρχιεπίσκοπος του Κουρσκ Στέφανος (Αρχάγγελσκι), κατακεραυνώσε το συνοδικό σύστημα και κυρίως την υπαγωγή της ιεραρχίας στον λαϊκό Επίτροπο. Κατά τον συντηρητικό δημοσιολόγο Β. Π. Γκιρτσένκο στο *Kurskie Eparkhial'nyia Vedomosti*, αρ. 27/28, 1914, σ. 594 ο επίσκοπος ισχυρίσθηκε: «Η Εκκλησία μας...διατελεί υπό αιχμαλωσίαν ήδη 200 χρόνια».

από την Ορθοδοξία, η Ρωσική Εκκλησία αντέδρασε αμέσως και επιτυχώς. Ιθύνοντες κληρικοί, όπως ο Μητροπολίτης Αγίας Πετρούπολεως Σεραφεΐμ και ο αρχιμανδρίτης Φώτιος που είχε προσωπική επιρροή επί του τσάρου Αλεξάνδρου Α΄, σύναψαν τις απαραίτητες συμμαχίες εντός της ανώτερης γραφειοκρατίας και το 1824 κατάφεραν να εκδιώξουν από την κυβέρνηση τους υποστηρικτές του πιετισμού, συμπεριλαμβανομένου του Επιτρόπου της Ιεράς Συνόδου πρίγκιπα Γκαλίτουν.

Σε μια άλλη κρίσιμη για τη Ρωσική Εκκλησία στιγμή, τη 12η Δεκεμβρίου 1904, όταν ένα μανιφέστο του τελευταίου τσάρου Νικολάου Β΄ υποσχέθηκε την έκδοση νόμου «θρησκευτικής ανοχής», ο Μητροπολίτης Αγίας Πετρούπολεως Αντώνιος (Βανκόφσκι) αντέδρασε αμέσως. Με υπόμνημά του προειδοποίησε τον τσάρο ότι ο νόμος θα έθετε την Ορθοδοξία σε μειονεκτική θέση αφού αυτή θα έχανε την κρατική υποστήριξη (κυρίως τη νομική απαγόρευση αποστασίας Ρώσων υπηκόων από την Ορθοδοξία υπέρ μιας άλλης θρησκείας) χωρίς να απαλλαγεί συγχρόνως από το στενό κρατικό έλεγχο, έναν έλεγχο στον οποίο δεν υπόκεινταν τα θρησκευόμενα της μειοψηφίας του πληθυσμού. Το υπόμνημα ζητούσε γι' αυτόν το λόγο την άδεια σύγκλησης συνδιάσκεψης Ορθοδόξων κληρικών και λαϊκών —χωρίς την παραμικρή συμμετοχή κυβερνητικών αξιωματούχων— για τη σύσταση νέου καθεστώτος εκκλησιαστικής διακυβέρνησης που θα απελευθέρωνε τη Ρωσική Εκκλησία από «άμεσες κρατικές και αστυνομευτικές λειτουργίες»³⁸. Σε άλλο υπόμνημα προς την κυβέρνηση, ο πρύτανης της Θεολογικής Ακαδημίας Αγίας Πετρούπολης —και μετέπειτα δεύτερος Πατριάρχης της σοβιετικής περιόδου— Σέργιος (Στραγκορόντσκι) καταδίκασε το «παράνομο» συνοδικό σύστημα χωρίς περικοπές και ζήτησε Παρθωσική Σύνοδο κλήρου και λαού για την αναθεώρηση όχι μόνον της εκκλησιαστικής διακυβέρνησης, αλλά και της ενοριακής ζωής και της εσωτερικής εκκλησιαστικής διαχείρισης³⁹. Αυτοί και άλλοι εκκλησιαστικοί ηγέτες μπόρεσαν με επιδεξιότητα να αντιπαραθέσουν τον πρόεδρο του υπουργικού συμβουλίου Σεργκέϊ Βίττε με τον αρχισυντηρητικό Επίτροπο της Ιεράς Συνόδου Κωνσταντίν Πομπιεντονόστσεφ, τον οποίον αντιπαθούσαν. Λίγο αργότερα, η Ιερά Σύνοδος πρόσθεσε στο αίτημα της σύγκλησης Παρθωσικής Συνόδου και την εκλογή Πατριάρχη από αυτήν, για πρώτη

38. «Dokladnaia zapiska v Komitete Ministrov vysokopreosviashchennago mitropolita Antonii: Voprosy o zhelatel'nykh preobrazovaniakh v postanovke u nas pravoslavnoi tserkvi», στο *Tserkovnaia reforma. Sbornik statei dukhovnoi i svetskoi periodicheskoi pechati po voprosu o reforme*, επιμ. I.V. Preobrazhenskii, Sankt Petersburg 1905, σσ. 133-136.

39. Βλ. το κείμενο του υπομνήματος που είναι γνωστό ως «υπόμνημα του Βίττε» (επειδή εγκρίθηκε από τον πρόεδρο του Συμβουλίου Υπουργών) στο *Slovo*, 28 March 1905, παρ. από John Meyendorff, «Russian Bishops and Church Reform in 1905», στο *Russian Orthodoxy Under the Old Regime*, ό.π., σ. 173.

φορά μετά το θάνατο του τελευταίου Πατριάρχη Αδριανού (το 1700). Συγχρόνως, στις απαντήσεις τους σε μια εγκύκλιο του Πομπιεντονόστσεφ τον Ιούλιο του 1905, οι επίσκοποι όλης της αυτοκρατορίας επιβεβαίωσαν σχεδόν ομόφωνα την αντίθεσή τους στο συνοδικό σύστημα και την επιθυμία τους για ριζική αναθεώρηση της εκκλησιαστικής ζωής. Η σύσσωμη αντίδραση των επισκόπων απογοήτευσε τον Πομπιεντονόστσεφ σε σημείο να τον οδηγήσει στην παραίτησή⁴⁰.

Μολονότι ο τσάρος υποσχέθηκε τη σύγκληση Παρθωσικής Συνόδου και επέτρεψε στην Εκκλησία προπαρασκευαστικές εργασίες, αθέτησε την υπόσχεσή του και μέχρι τη Φεβρουαριανή Επανάσταση τα θέματα της Εκκλησίας δεν είχαν αντιμετωπισθεί⁴¹. Η νέα έρευνα δείχνει πόσο αποφασιστική ήταν αυτή η περίοδος για την αποξένωση της εκκλησιαστικής ηγεσίας που ένοιωθε κατ' επανάληψη εξαπατημένη από την απολυταρχία. Τόσο ηγετικές φυσιογνωμίες της Εκκλησίας όσο και μεγάλο μέρος του κλήρου ήταν πια διατεθειμένοι να δοκιμάσουν την εξέταση των αιτημάτων τους από ένα άλλο καθεστώς, χωρίς βέβαια να υποπτεύονται ακόμη στις αρχές του 1917 την αντιθρησκευτική λαίλαπα που θα ακολουθούσε τη μπολσεβικική επανάσταση του Οκτωβρίου 1917. Έτσι, προς τα τέλη του 1916, η μεγάλη μερίδα των κληρικών-βουλευτών στην Κρατική Δούμα, κληρικών που είχαν εκλεγεί κατά κανόνα με φιλομοναρχικές οργανώσεις με σκοπό να παράσχουν στήριξη στη μοναρχική κυβέρνηση εντός του κοινοβουλίου, αρνήθηκαν μαζικά να ψηφίσουν υπέρ νομοσχεδίων της κυβέρνησης επί εκκλησιαστικών θεμάτων το περιεχόμενο των οποίων απομάκρυνε τη δημόσια διοίκηση ακόμη περισσότερο από την Ορθοδοξία. Επιπλέον, κατέθεσαν έκκληση προς τον τσάρο Νικόλαο Β', αιτούμενοι την άμμεση σύγκληση Μεγάλης Παρθωσικής Συνόδου και την εκλογή Πατριάρχη από αυτήν⁴². Λίγους μήνες αργότερα, όταν ξέσπασαν οι οχλαγωγίες στις ρωσικές πόλεις το Φεβρουάριο (1917) η Ιερά Σύνοδος αρνήθηκε κατηγορηματικά το αίτημα του Επιτρόπου για έκδοση μιας διακήρυξης που θα καλούσε τον λαό να στηρίξει τη μοναρχία.

Είναι τέτοια ακριβώς γεγονότα τα οποία αδυνατεί παντελώς να ερμηνεύσει η παραδοσιακή ιστοριογραφία που διέπεται από την προκατάληψη της «θεραπευτικής του κράτους», γι' αυτό και άλλωστε κατά κανόνα τα αγνόησε. Πώς ο «στυλοβάτης της μοναρχίας» έφθασε σε σημείο ανοιχτής ανυπακοής προς τον τσαρικό «αφέντη» του; Τη διαδικασία και τα αίτια της αποξένωσης της Εκκλησίας από τη μοναρχία, η οποία εντάθηκε αποφασιστικά στην τελευ-

40. Βλ. Laicus, *ό.π.*, σσ. 712-726.

41. Βλ. Pospelovsky, *ό.π.*, σσ. 196-197.

42. Βλ. Mikhail Agursky, «Caught in a Crossfire: The Russian Church Between Holy Synod and Radical Right (1905-1908)», *Orientalia Christiana Periodica* 59: 1 (1984) 163-96.

ταία δεκαπενταετία των Ρομανόφ ερεύνησαν τόσο ο Γκρέγκορι Φρηξ, όσο και ο υπογράφων.

Ο πρώτος εξέτασε τη βαθειά δυσαρέσκεια που προσκάλεσε στην ιεραρχία το κύμα των αγιοποιήσεων που έγιναν με πιεστική πρωτοβουλία του Νικολάου Β΄ την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα. Ο τελευταίος τσάρος πίστευε ότι η αγιοποίηση μιας σειράς θρησκευτικών προσωπικοτήτων που έχαιραν του σεβασμού και λατρείας του ρωσικού λαού (όπως ο ερημίτης Σεραφείμ του Σαρώφ και ο ιεράρχης-εθνομάρτυρας του 17ου αιώνα Ερμογένης) θα τον παρουσίαζε ως προστάτη και μέτοχο της λαϊκής θρησκευτικότητας και θα έδινε νέο λαϊκό έρεισμα στη μοναρχία του. Την ιεραρχία, όμως, σκανδάλισε η πιεστική ανάμειξη της τσαρικής εξουσίας σε καθαρά θρησκευτικά θέματα, όπως η τήρηση των κριτηρίων που προβλέπονται από τους ιερούς κανόνες σχετικά με την αγιοποίηση (π.χ. η αφθαρσία των λειψάνων)⁴³. Την ίδια εποχή, που συμπίπτει με τα πρώτα βήματα του κοινοβουλευτισμού στη Ρωσία, η προσπάθεια της απολυταρχίας να μεταχειρισθεί την Εκκλησία ως βοηθητικό μηχανισμό εκλογικής υποστήριξης εξόργισε επίσης πολλούς, ακόμη και συντηρητικούς, ιεράρχες. Οι τελευταίοι έβλεπαν την τσαρική κυβέρνηση να απαιτεί όλο και περισσότερες μη πνευματικές υπηρεσίες από την Εκκλησία, ενώ συγχρόνως προωθούσε νομικά την απογύμνωση του ορθόδοξου χαρακτήρα του ρωσικού κράτους προχωρώντας προς την πλήρη θρησκευτική ουδετεροποίησή (εκκοσμίκευσή) του⁴⁴.

Έτσι, οι αρχές του 20ού αιώνα οριοθετούν το τέλος μιας μακρόχρονης, αλλά πάντα απρόθυμης, εξυπηρέτησης καθαρά πολιτικών συμφερόντων της κυβέρνησης από την Ορθόδοξη Εκκλησία και την τελική απόρριψη αστυνομικών καθηκόντων, τα οποία η απολυταρχία είχε παραδοσιακά επιβάλει στον κλήρο από την εποχή του Πέτρου. Αυτή η απόρριψη δεν ήταν θορυβώδης όπως μια ανταρσία, και μολονότι έγινε από μεγάλη μερίδα του κλήρου (πιθανώς την πλειοψηφία) δεν ήταν συντονισμένη, αλλά το αποτέλεσμα μιας ταυτόχρονης, βαθειάς, και ενίοτε ανομολόγητης δυσφορίας εν μέσω του μοναστικού και έγγαμου, του ανώτερου και κατώτερου κλήρου.

Το επαναστατικό και εν γένει αντικαθεστωτικό κίνημα, που επίσης αναζωπυρώθηκε σ' αυτήν την περίοδο, έγινε συγχρόνως πεδίο δοκιμασίας της

43. Βλ. G. L. Freeze, «Tserkov', religia i politicheskaja kul'tura na zakate staroi Rossii», στο *Istoriia SSSR*, 1991, αφ. 2, σσ. 107-19.

44. Βλ. G. Rozhkov, *Tserkovnye Voprosy v gosudarstvennoi Dume*, Πώμη: Pontificium Institutum Orientalium Studiorum, 1975, σσ. 3-9, 50-52· James Cunningham, «The Russian Patriarchate and the Attempt to Recover Symphonii», *Canadian-American Slavic Studies* 26, αφ. 1-3 (1992) 267-92 και του ιδίου, *A Vanquished Hope: The Movement for Church Revival in Russia, 1905-1906*, Crestwood, N.Y.: St. Vladimir's Seminary Press, 1981.

πολιτικής αφοσίωσης του κλήρου στη μοναρχία και αίτιο για την περαιτέρω αποξένωσή του από αυτήν. Η έρευνα του υπογράφοντος στα αρχεία της τσαρικής κυβέρνησης και της Ιεράς Συνόδου ανακάλυψε εκατοντάδες περιπτώσεις αφανών, αλλά επωνύμων κληρικών που κατηγορήθηκαν από τις αστυνομικές και δικαστικές αρχές για «αντικυβερνητική δραστηριότητα», ή «έλλειψη πολιτικής νομιμοφροσύνης» από το 1905 μέχρι τα πρόθυρα της Φεβρουαριανής Επανάστασης⁴⁵.

Τα «πολιτικά εγκλήματα» για τα οποία κατηγορήθηκαν κληρικοί περιλαμβάνουν δηλώσεις προσβλητικές για τον τσάρο, την αυτοκρατορική οικογένεια ή πολιτικούς θεσμούς και κυβερνητικούς αξιωματούχους και σκληρή δημόσια κριτική κυβερνητικών μέτρων και του πολέμου κατά της Ιαπωνίας. Ορθόδοξοι κληρικοί από κάθε επαρχία της αυτοκρατορίας κατηγορήθηκαν για πολιτικά εγκλήματα και αντικαθεστωτική δραστηριότητα. Ωστόσο, η δραστηριότητα αυτή συγκεντρώθηκε στις περιοχές και περιόδους ταραχών προεκκλημμένων από λαϊκούς. Αυτό αποτελεί περαιτέρω ένδειξη για το ότι οι εκδηλώσεις των αντιφρονούντων κληρικών συνέπλεαν με την πολιτική διάθεση του λοιπού πληθυσμού⁴⁶. Ιδιαίτερα κληρικοί αγροτικών περιοχών ενοχοποιήθηκαν για συμμετοχή ή υποκίνηση αγροτικών εξεγέρσεων που ξέσπασαν σε όλην την κεντρική Ρωσία από το 1905 ως το 1907 και κατά τις οποίες σημειώθηκαν επιθέσεις σε αστυνομικές και άλλες αρχές και εκτεταμένη καταστροφή της περιουσίας των μεγαλογαιοκτημόνων. Ο αγροτικός κλήρος υποστήριξε ένθερμα το κλασσικό αίτημα του φιλοαγροτικού λαϊκισμού, δηλαδή αναδασμό με κατανομή περισσότερης γης στο αγροτικό ποίμνιό τους. Ο αστικός κλήρος έλαβε μέρος στη δημόσια συζήτηση στον Τύπο σχετικά με τα κοινωνικά και πολιτικά κακώς κείμενα. Η ελίτ των λογίων έγγαμων κληρικών των μεγαλουπόλεων υποστήριξαν τα ίδια αιτήματα, όπως η πλειοψηφία άλλων κοινωνικών ομάδων: τις ελευθερίες Τύπου, συνείδησης, έκφρασης, συγκέντρωσης, συνεταιρισμού, την κατάργηση της θανατικής ποινής, το απαράβιαστο της οικίας και της προσωπικής ακεραιότητας. Οι αντιφρονούντες κληρικοί κρατούνταν ενήμεροι σχετικά με τα πολιτικά γεγονότα και ενημέρωναν και τους ενορίτες τους, οι οποίοι προσέβλεπαν στους πάστορές τους για να λάβουν πληροφόρηση σχετικά με κρίσιμα γι' αυτούς θέματα. Ο κλήρος εκδή-

45. Βλ. Pisiotis, ό.π.

46. Αυτό συμπεραίνει και η τοπική έρευνα του Chris Chulos στην επαρχία του Βαρόνιεζ: βλ. «Popular Piety in Voronezh, 19th Century», Ph.D. diss., University of Chicago, 1994 και «Revolution and Grassroots Re-evaluations of Russian Orthodoxy» *Transforming Peasants: Society, State and the Peasantry, 1861-1930: Selected Papers from the Fifth World Congress of Central and East European Studies* (Warsaw), επιμ. Judith Pallot, New York: St. Martin's Press, 1998, σσ. 90-112.

λωσε υψηλό βαθμό πολιτικής ωριμότητας (ό,τι ο ίδιος ο Νικόλαος Β΄ ονόμαζε *grazhdanstvennost*) και αποδείχθηκε έτοιμος για το ρόλο του —πρώτου ουσιαστικά— πολιτικού παιδαγωγού των λαϊκών στρωμάτων προσπαθώντας να μεταδώσει αυτήν την ωριμότητα στο ποίμνιο (π.χ. με το να ενσταλάζουν στον αγροτικό κυρίως πληθυσμό σεβασμό και ενδιαφέρον για τους πρωτοκοινοβουλευτικούς θεσμούς και τις εκλογικές διαδικασίες).

Οι κύριες αιτίες για τις οποίες μέρος του κλήρου ενώθηκε με την επανάσταση ήταν η παρατεταμένη πτώση του βιοτικού επιπέδου του κλήρου, η ισχυρή ταύτιση του αγροτικού κλήρου με την εξαθλιωμένη αγροτιά και η επιθυμία κυρίως του αστικού κλήρου για πιο αντιπροσωπευτικούς πολιτικούς θεσμούς και πολιτικές ελευθερίες και για τον τερματισμό της διακυβέρνησης από μια ανεύθυνη και διεφθαρμένη γραφειοκρατία. Ακόμη, όλες οι μερίδες του κλήρου διακατέχονταν από την αγωνία ότι η σύγκρουση μεταξύ ενός απολυταρχικού, αλλά διαρκώς εκκοσμικευόμενου κράτους και μιας κατά κανόνα αθεϊστικής επαναστατικής ελίτ δεν θα άφηνε κανένα περιθώριο για την Ορθοδοξία και τον κλήρο. Επίσκοποι, ιερείς και νεωκόροι, αναγνώριζαν όλοι την επιτακτικότητα της ανάγκης για έκφραση μιας αντίληψης σχετικά με τα προβλήματα της Ρωσίας που να χαρακτηρίζει και να αμύνεται των συμφερόντων της κληρικής νομικο-κοινωνικής τάξης. Μέρος του κλήρου που συμμετείχε σε αντικαθεστωτική και άλλη πολιτική δραστηριότητα συχνά υπερασπίσθηκε τις πράξεις του με αναφορές στην Ορθόδοξη χριστιανική πίστη και αξίες όπως η «χριστιανική δικαιοσύνη».

Ο υπουργός Εσωτερικών, στον οποίον υπαγόταν η αστυνομία και ακόμη και ο πρόεδρος του υπουργικού συμβουλίου Στολύπιν απαίτησαν από τις εκκλησιαστικές αρχές τις σκληρότερες δυνατές ποινές εναντίον των αντιφρονούντων κληρικών για να παραδειγματίσουν τον υπόλοιπο κλήρο. Οι αρχιερείς είχαν στη διάθεσή τους διάφορες μεθόδους εκκλησιαστικής πειθαρχίας, αλλά οι παράγοντες του υπουργείου Εσωτερικών απαιτούσαν συνήθως την πιο ριζική εξουδετέρωση των κατηγορουμένων κληρικών, δηλαδή τον αποσχηματισμό τους. Το υπουργείο Εσωτερικών πίστευε ότι η καταστολή του κύματος κληρικών αντιφρονούντων θα ήταν πιο ταχεία και αποτελεσματική αν χρησιμοποιούσε την ιεραρχία γι' αυτόν τον σκοπό. Αν οι επίσκοποι «έβγαζαν τα κάστανα από τη φωτιά», ο κρατικός μηχανισμός δεν θα επιβαρυνόταν και η εξουδετέρωση των αντιφρονούντων δεν θα σκόνταφτε σε δικαστικές διαδικασίες που ήταν χρονοβόρες και αναξιόπιστες όσον αφορά το αποτέλεσμα, αφού η αστυνομία συχνά δυσκολευόταν να παρουσιάσει ικανές αποδείξεις για την καταδίκη των κληρικών. Αυτό συνέβαινε γιατί η πλειοψηφία των μαρτύρων στις υποθέσεις των κληρικών που έφθασαν στα κρατικά δικαστήρια υποστήριζε τους κληρικούς, οι οποίοι δικάζονταν ακριβώς γιατί προέβη-

σαν σε πράξεις υπέρ των εξεγερμένων ενοριτών τους, από τους οποίους τελικά αντλούνταν και πολλοί μάρτυρες. Οι επίσκοποι, αντίθετα, μπορούσαν να δώσουν δυσμενή μετάθεση σε αντιφρονούντα υφιστάμενό τους χωρίς καμία δικαιολόγηση ή δικαστική διαδικασία και μπορούσαν να επηρεάσουν το εκκλησιαστικό δικαστήριο της επισκοπής τους (*konsistoriia*) ώστε αυτό να αποσχηματίσει τον πολιτικώς κατηγορούμενο κληρικό, χωρίς τη διαφάνεια της δικονομίας των κρατικών δικαστηρίων. Το εκπληκτικό όμως είναι ότι δεν το έκαναν. Στη μεγάλη πλειοψηφία των επισκοπικών περιφερειών, η εκκλησιαστική γραφειοκρατία από τον επίσκοπο και τη γραμματεία μέχρι το εκκλησιαστικό δικαστήριο κατά κανόνα είτε αθώωσαν τους αντιφρονούντες κληρικούς, είτε τους καταδίκασαν σε πολύ ελαφρύτερες ποινές από αυτές που απαιτούσε το υπουργείο Εσωτερικών. Μια από τις συχνότερες ποινές ήταν «επιτιμία» δύο εβδομάδων ως δύο μηνών, δηλαδή υποχρεωτική άδεια των αντιφρονούντων από τα καθήκοντά τους και ταυτόχρονη παραπομπή τους σε μια μονή με σκοπό τη «νουθεσία» μέσω προσευχής. Στην πραγματικότητα, όμως, και αυτές ακόμη οι περιπτώσεις ήταν η μειοψηφία του συνολικού αριθμού αντιφρονούντων. Όπως φαίνεται από τις αρχειακές πηγές, πολλοί επίσκοποι απλούστατα καθυστέρούσαν τη διευθέτηση των πολιτικών κατηγοριών μέσω εκκλησιαστικής πειθαρχίας, με μεθόδους γραφειοκρατικής παρακώλυσης. Οι επίσκοποι δε περιφρονητικά αγνοούσαν τελείως όλες τις περιπτώσεις στις οποίες η κατηγορία δεν προερχόταν από κρατική αρχή, αλλά από ιδιωτικό πρόσωπο που ισχυριζόταν ότι είχε βλαφθεί από τις πολιτικές ενέργειες κάποιου κληρικού (κατά κανόνα γαιοκτήμονες των οποίων η περιουσία είχε λεηλατηθεί κατά τις αγροτικές εξεγέρσεις του 1905-1907).

Η ιεραρχία προστάτευσε τους υφιστάμενους της κατηγορούμενους κληρικούς όσο μπορούσε για διάφορους λόγους, στους οποίους δεν συμπεριλαμβάνόταν βέβαια συμπάθεια προς τη βίαια επανάσταση. Κατ' αρχήν, ως κληρικοί, και ως γιοι ενοριακών ιερέων στην πλειοψηφία τους, οι επίσκοποι γνώριζαν τις κακές βιοποριστικές συνθήκες του έγγαμου κλήρου και δεν ήθελαν να αναστατώσουν τις σταδιοδρομίες τους. Οι ανακρίσεις, έρευνες και δίκες, εκκλησιαστικές και μη, σήμαιναν χαμένο εισόδημα για τους κληρικούς, που κατά κανόνα ετίθεντο σε διαθεσιμότητα κατά τη διάρκεια της ανάκρισης. Σε μια εποχή που η Εκκλησία είχε δυσκολίες να στελεχώσει τις ενορίες στην αγροτική κυρίως Ρωσία, η προσθήκη ενός ακόμη αντικινήτρου θα απωθούσε από το επάγγελμα αποφοίτους ιερατικών σχολών. Επιπλέον, οι ενορίες ανακρινόμενων ιερέων έμεναν χωρίς πνευματικό ποιμένα και μυστήρια δεν τελούνταν, πράγμα που σκανδάλιζε τους αρχιερείς. Πολλοί από τους αντιφρονούντες κληρικούς ήταν από τους πιο ικανούς και δραστήριους ιερείς, με απήχηση στην τοπική κοινωνία, την οποία ο επίσκοπος θα κινδύνευε

να αποξενώσει αν τους τιμωρούσε. Στις επαρχίες της ανατολικής Ρωσίας, όπου ζούσαν πολλοί μωαμεθανοί και πιστοί του Παλαιού Τυπικού, οι αντιφρονούντες ιερείς ήταν μεταξύ των πιο εύγλωττων ιεροκηρύκων που μάχονταν για τη διατήρηση του ποιμνίου στην επίσημη Ορθόδοξη Εκκλησία⁴⁷. Σε τελική ανάλυση, πολλοί αντιφρονούντες αποτελούσαν παραδείγματα του νέου κλήρου με υψηλή μόρφωση, κοινωνική αναγνώριση και φιλανθρωπικό έργο, που επιδίωκαν να δημιουργήσουν οι ιεράρχες. Ο αποσχηματισμός τους αλλά και η υπερβολική παρενόχλησή τους θα φτώχαινε τις δυνάμεις μιας Εκκλησίας που προσπαθούσε να εδραιώσει την παρουσία της στο λαό μέσα στις νέες κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες τις νεωτερικότητας και του ελεύθερου ανταγωνισμού με τις άλλες θρησκείες μετά το διάταγμα της ανεξιθρησκείας του Απριλίου 1905.

Η ιεραρχία επίσης δυσφορούσε με τις πιέσεις του υπουργείου Εσωτερικών, τις οποίες αντιλαμβανόταν ως μια ακόμη από τις πολλές αντικανονικές περιπτώσεις ανάμειξης της κρατικής εξουσίας στη δικαιοδοσία τους. Αυτή η ανάμειξη μείωνε το επισκοπικό τους κύρος άμεσα και έμμεσα. Κατ' αρχήν γιατί λαϊκοί αξιωματούχοι αξίωναν ουσιαστικά να λαμβάνουν αποφάσεις σχετικά με τους υφισταμένους των αρχιερέων. Επίσης, ο πολιτικός

47. Η Παλαιά Πίστη (*staroverie*), ή, ορθότερα, το Παλαιό Τυπικό (ή Παλαιός Ρυθμός-σταρααμπριάντσεσβο) εμφανίσθηκε μετά το λεγόμενο «Μέγα Σχίσμα» της Ρωσικής Εκκλησίας, που προήλθε από τη Σύνοδο του 1666-67. Μολονότι καταδίκασε τις πολιτικές φιλοδοξίες του Πατριάρχη Νίκωνα, η Σύνοδος δέχθηκε όλες τις μεταρρυθμίσεις του Τυπικού που είχε προτείνει εκείνος, και πρώτιστα την κάθαρση των ιερών βιβλίων από λάθη και κακομεταφράσεις με τη βοήθεια και Ελλήνων κληρικών. Μεγάλο μέρος των Ορθοδόξων πιστών υπό την αρχηγία του πρωθιερέα Αββακούμ απέρριψαν τις μεταρρυθμίσεις και συνέχισαν τη λατρεία με βάση τους παλαιούς τελετουργικούς τύπους και βιβλία. Η επίσημη Εκκλησία προσπάθησε να τους ενσωματώσει με τη βοήθεια κρατικών μέσων εξαναγκασμού που οδήγησαν σε εκατέρωθεν βία και αυτοπυρπόληση ολόκληρων Παλαιοτυπικών κοινοτήτων. Οι Παλαιοτυπικοί τελικά απωθήθηκαν στις αφιλόξενες υπερβόρειες και στις ανατολικές επαρχίες της ευρωπαϊκής Ρωσίας καθώς και στη Σιβηρία, όπου συχνά ζούσαν σε απομόνωση. Με τον καιρό κατακερματίσθηκαν σε διάφορες ομάδες, κάποιες από τις οποίες προσομοίαζαν σε προτεσταντικές αιρέσεις. Το Μέγα Σχίσμα ήταν ένδειξη της αδυναμίας μεγάλου μέρους της ρωσικής Ορθοδοξίας να ξεπεράσει την τυπολατρεία, αλλά τροφοδοτήθηκε και από μη θρησκευτικούς λόγους, όπως τις παντοειδείς λαϊκές δυσαρέσκεις και την αντίσταση στις εκσυγχρονιστικές πολιτικές του 17ου και 18ου αιώνα που επεξέτειναν τον κρατικό έλεγχο σε όλο και περισσότερες παραδοσιακές σφαίρες τοπικής δικαιοδοσίας. Οι Παλαιοτυπικοί εξακολούθησαν να είναι η δεύτερη μεγαλύτερη θρησκευτική ομάδα μέχρι το τέλος της αυτοκρατορικής Ρωσίας και τα αποτελέσματα του Σχίσματος ταλάνιζαν τη Ρωσική Εκκλησία και στην κρίσιμη περίοδο των επαναστάσεων των αρχών του 20ού αιώνα. Η διαιρέση υπάρχει μέχρι σήμερα και οι σχετικές μελέτες ανέρχονται σε εκατοντάδες, αν όχι χιλιάδες. Για το Μέγα Σχίσμα, αρκούμαστε στην αναφορά της πιο πρόσφατης αγγλόγλωσσης μονογραφίας, του Γερμανού ιστορικού Georg Bernhard Michels, *At War With the Church: Religious Dissent in Seventeenth-Century Russia*, Stanford University Press: Stanford, CA, 1999, και για τους Παλαιοτυπικούς αυτής του Roy R. Robson, *Old Believers in Modern Russia*, DeKalb: Northern Illinois University Press, 1996.

διωγμός των αντιφρονούντων κληρικών απο την αστυνομία και τη χωροφυλακή καταρράκωνε το κύρος κάθε επισκόπου και της Εκκλησίας συνολικά. Όταν κληρικοί συλλαμβάνονταν ή παρενοχλούνταν επιδεικτικά σε δημόσιο χώρο, όταν ιερείς ενίοτε κακοποιούνταν από τον τελευταίο άξεστο χωροφύλακα, αυτό έδειχνε στους λαϊκούς ότι οι εκκλησιαστικές αρχές ήταν παντελώς αδύναμες. Από τον 18ο ήδη αιώνα η ρωσική ιεραρχία ανησυχούσε για τη δημόσια εικόνα και το κοινωνικό κύρος του κλήρου, το οποίο πάσχιζε με ποικίλους τρόπους να ανυψώσει για δύο αιώνες αναβαθμίζοντας την εκπαίδευση των κληρικών για να τη φέρει όσο γινόταν πιο κοντά με την ελιτιστική εκπαίδευση της αριστοκρατίας και διεκδικώντας απαλλαγές του κληρικού πληθυσμού από φορολογία, στράτευση και, κυρίως, από βάνανυες σωματικές ποινές, στις οποίες υπόκεινταν οι αγρότες. Η κακομεταχείριση κληρικών από αστυνομικές αρχές ήταν ουσιαστικά παράνομη, ακόμη και αν οι κατηγορίες ήταν απόλυτα πραγματικές, αφού τον πρώτο λόγο μετά την κατηγορία κάποιου κληρικού για ποινικό αδίκημα έπρεπε να έχει πάντα η εκκλησιαστική δικαιοσύνη, η οποία, μόνον σε περίπτωση καταδίκης, θα παρέδιδε τον κατηγορούμενο κληρικό στις κρατικές αρχές. Οι συλλήψεις και παρενοχλήσεις κληρικών ακύρωναν τις προσπάθειες αιώνων και έδιναν το κακό παράδειγμα σε όσους λαϊκούς αντιπαθούσαν τους ενοριακούς ιερείς τους. Τέλος, δεν πρέπει αν αποκλεισθεί ότι, παρά τις μεγάλες διαφορές που χώριζαν τον έγγαμο κλήρο από τους επισκόπους και την πικρία των πρώτων για την προνομιούχο ζωή των τελευταίων, οι αρχιερείς είχαν φυσικούς λόγους για συμπάθεια και αλληλεγγύη προς τους υφισταμένους τους: και οι δύο ομάδες βγήκαν από τις ίδιες ιερατικές και θεολογικές σχολές, όπου οι ιερείς ήταν συχνά οι λιγότερο διακεκριμένοι συμμαθητές των μετέπειτα επισκόπων. Και οι μεν και οι δε προέρχονταν από την ίδια νομικο-κοινωνική τάξη, είχαν κοινές εμπειρίες, μεγάλωσαν σε παρόμοιες οικογένειες κληρικών και μερικές φορές ήταν και συγγενείς γι' αυτόν το λόγο.

Έτσι, η στάση της ιεραρχίας προοιωνίσει τη στάση άλλων αξιωματούχων του αυτοκρατορικού καθεστώτος. Συγκεκριμένα, η στάση αυτή αντανάκλα την αδιαφορία με την οποία ακόμη και ανώτατοι αξιωματούχοι αντέδρασαν ενώπιον των επαναστατικών και τρομοκρατικών απειλών που έσφιγγαν όλο και στενότερα τους Ρομανόφ τα τελευταία χρόνια, μολονότι οι αξιωματούχοι χρωστούσαν τη θέση τους σ' αυτό ακριβώς το απειλούμενο καθεστώς⁴⁸. Τόσο η απροθυμία με την οποία η ιεραρχία αντέδρασε στο κάλεσμα της μοναρχίας να καταστείλει το κύμα κληρικών αντιφρονούντων, όσο και η ευκολία με την

48. Βλ. Jonathan W. Daly, *Autocracy Under Siege: Security Police and Opposition in Russia, 1866-1905*, DeKalb: Northern Illinois University Press, 1998, σ. 183.

οποία η Εκκλησία δέχθηκε τη μετάβαση από την απολυταρχία στη δημοκρατική Προσωρινή Κυβέρνηση (5/3-24/10 1917), που σχηματίστηκε την επαύριο της Φεβρουαριανής Επανάστασης, εξίσου προμήνυσε την ταχύτητα με την οποία διαλύθηκε η τσαρική γραφειοκρατία μετά την παραίτηση του τσάρου. Υπό αυτό το πρίσμα η στάση της ιεραρχίας καταδεικνύεται λιγότερο εκκλησιαστική απ' όση σε πρώτη όψη και καθίσταται ένα ακόμη κεφάλαιο στην παταγώδη αποτυχία της απολυταρχίας του Νικολάου Β' να διατηρήσει ερείσματα έστω και μεταξύ των κοινωνικο-επαγγελματικών ομάδων που αποτελούσαν τους *de jure* «υπηρέτες» της⁴⁹.

Από πού όμως προήλθε αυτό το κύμα κληρικών αντιφρονούντων; Το ξέσπασμά του ήταν αποτέλεσμα και συνάμα σύμπτωμα της κοινωνικο-οικονομικής κρίσης που ταλάνιζε τη Ρωσία στην αρχή του αιώνα και που πυροδοτήθηκε τελικά από την ήττα στον ρωσο-ιαπωνικό πόλεμο (1904-05). Τι όμως είχε προετοιμάσει τους αντιφρονούντες κληρικούς να παίξουν τους ρόλους που έπαιξαν κατά τη διάρκεια των εξεγέρσεων του 1905-1907 και της συνεχισθείσας πολιτικής αναστάτωσης μέχρι την πτώση του αυτοκρατορικού αετού; Ακόμη περισσότερο, τι είχε προετοιμάσει τους εξεγερθέντες χωρικούς και αστούς να εμπιστευθούν και να δεχθούν κάποιους από τον ορθόδοξο κλήρο ως συμμάχους, αντιπροσώπους και καθοδηγητές τους όταν ξέσπασαν οι ταραχές; Οι πηγές δείχνουν ότι η σχέση των εξεγερθέντων λαϊκών ομάδων με τους αντιφρονούντες κληρικούς διεπόταν από εμπιστοσύνη. Είναι κι αυτό μια από τις ιστορικές πραγματικότητες τις οποίες αδυνατεί να ερμηνεύσει η ιστοριογραφία της «θεραπευνίδος του κράτους», μια αντίληψη σύμφωνα με την οποία θα περίμενε κανείς να υποπτεύεται ο λαός κάθε ανάμειξη κληρικών στους αγώνες του ως απόπειρα ελέγχου και προβοκάτσιας.

Η ανάμειξη-μερίδων του κλήρου στην πολιτική από την επαύριο της επανάστασης του 1905 μέχρι τις επαναστάσεις του 1917 ήταν το αποτέλεσμα του αύξοντος κοινωνικού έργου και ενασχόλησης του κλήρου με τα κοινά —μια ανάμειξη που προκάλεσαν και προσκάλεσαν τόσο οι κρατικές όσο και οι εκκλησιαστικές αρχές μερικές δεκαετίες νωρίτερα. Από αυτήν την κοινωνική και δημόσια δραστηριότητα ξεπήδησε μια γενιά δραστήριων νέων κληρικών με ευρείες κοινωνικές ανησυχίες. Όσοι τελικά αφήφησαν ανοιχτά την τσαρική απολυταρχία από το 1905 και πέρα δεν ήταν παρά μέρος μόνον αυτής της γενιάς, το σύνολο της οποίας φαίνεται να συμφωνούσε με τη δράση και

49. Σχετικά με τον τρόπο με τον οποίον υποδέχθηκαν οι ιεράρχες την Προσωρινή Κυβέρνηση, και τα προβλήματα που ανέκυψαν αργότερα στις σχέσεις τους, κυρίως λόγω του ζητήματος του διαχωρισμού της Εκκλησίας από την εκπαίδευση, βλ. James W. Cunningham, «The Russian Orthodox Church and the Provisional Government», *American Slavic and East European Review* 7, σσ. 237-250.

τις ιδέες των αντιφρονούντων ακόμη και αν δεν προέβησαν όλοι σε ενέργειες που κρίθηκαν «κατά της έννομης τάξης».

Από τη δεκαετία του 1860 πολιτεία και Εκκλησία άρχισαν το πείραμα των λεγόμενων «Μεγάλων Μεταρρυθμίσεων», με πρώτη τη χειραφέτηση εκατομμυρίων κολλήγων που δούλευαν στους αριστοκράτες-μεγαλογαιοκτήμονες το 1861. Οι Μεταρρυθμίσεις είχαν σκοπό να εγκύψουν επί των μεγάλων αιτημάτων του λαού και να προσκαλέσουν τη συμμετοχή μιας αναιμικής, αλλά ενήμερης και μορφωμένης «κοινής γνώμης» στην αναζήτηση λύσεων. Έτσι, ο κλήρος έγινε φορέας και αντιπρόσωπος της ενεργού κοινωνικής συνείδησης της μετά την εποχή των Μεταρρυθμίσεων Εκκλησίας.

Μεγάλος αριθμός κληρικών άρχισε από τότε να ασχολείται με ένα πλήθος δραστηριοτήτων, οι οποίες σε ένα σύγχρονο κράτος θεωρούνται καθήκον της δημόσιας διοίκησης και των οργάνων τοπικής αυτοδιοίκησης. Αυτό δεν ήταν παρά μία ακόμη μετάλλαξη της προαιώνιας αδυναμίας του ρωσικού κράτους να στελεχωθεί με ικανώς εκπαιδευμένο προσωπικό και της παρεπόμενης «καταλήστευσης» του δυναμικού των αποφοίτων ιερατικών σχολών από την κρατική γραφειοκρατία ήδη από την εποχή του Μεγάλου Πέτρου. Έτσι, το *soslonie* των κληρικών ήταν πάντα ένα από τα όργανα στην αναπτυξιακή, εκσυγχρονιστική προσπάθεια του κράτους. Το νέο στοιχείο από τη δεκαετία του 1860 και πέρα ήταν ότι οι μεταρρυθμίσεις επέτρεψαν όχι μόνον σε μέλη του κληρικού *soslonie* που δεν ακολούθησαν το πατροπαράδοτο επάγγελμα, αλλά σε *ενεργούς εφημερίους* να ασχοληθούν με μια ευρύτερη από ποτέ γκάμα καθηκόντων δημόσιας διοίκησης χωρίς να εγκαταλείψουν τον κλήρο. Δυνατότητες για τέτοια δραστηριότητα δόθηκαν κυρίως μετά την ίδρυση των *zemstva* (εν. *zemstvo*), του βασιικού δηλαδή θεσμού επαρχιακής αυτοδιοίκησης της Ρωσίας από το 1866 και μετά. Στο αρχικό σχήμα εκλογής των *zemstva*, η αριστοκρατία είχε εξασφαλισμένο το 40% των εδρών στις συνελεύσεις επιπέδου διαμερισματος, η αγροτική νομικο-κοινωνική τάξη κάτι λιγότερο από 40%, ενώ ο αστικός πληθυσμός και ο κλήρος κατείχαν το υπόλοιπο 20% των εδρών⁵⁰. Αργότερα, πολλοί ιερείς έγιναν μέλη δημοτικών συμβουλίων και συμπεριλήφθηκαν στις συνελεύσεις επιπέδου επαρχίας. Μετά την εισαγωγή του νέου καταστατικού χάρτη των *zemstva* το 1890 ένας αριθμός κληρικών περιλήφθηκαν στις συνελεύσεις επιπέδου διαμερισματος *ex officio*⁵¹. Μετά μικρή πάροδο χρόνου ιερείς εργάζονταν επί παντοειδών στατιστικών μετρήσεων, απογραφών πληθυσμού, αγροτικής παραγωγής, στοι-

50. J. N. Westwood, *Endurance and Endeavour: Russian History 1812-1992*, New York: Oxford University Press, 41993, σ. 85.

51. Βλ. Ν. Ρ. Eroshkin, *Istoriia gosudarstvennykh uchrezhdenii dorevoliutsionnoi Rossii*, Moskva: Vysshiaia Shkola, 1983, σ. 232.

χείων σχετικά με επιδημίες και γενικότερα δημόσιας υγιεινής, κ.ά. Ιερείς ήταν επίσης η μεγαλύτερη μερίδα στην κατηγορία των εθελοντών αντεπιστελλόντων απογραφών στις στατιστικές μελέτες που διεξήγαγαν τα *zemstva*. Χιλιάδες ιερείς έκαναν σημαντικές συμβολές στη συλλογή πληροφοριών σχετικά με τις σοδειές, τον καιρό, έκτακτες ανάγκες δημόσιας υγείας και γενικώς τη ζωή στη ρωσική ύπαιθρο⁵².

Παράλληλα με αυτήν τη δραστηριότητα, η Εκκλησία εγκαινίασε στο δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα μια σειρά νέων πρακτικών με στόχο τη στενότερη ανάμειξη των εφημερίων στη ζωή των ενοριών. Με άλλα λόγια, η Εκκλησία στόχευε να μετατρέψει απλούς ιερείς σε πραγματικούς πάστορες, ποιμένες των λαϊκών κοινοτήτων τους. Οι επίσκοποι είχαν ένα διπλό κίνητρο: να εστιάσουν τη λαϊκή λατρεία στη Θεία Λειτουργία και να διευρύνουν τον ποιμαντικό ρόλο των ιερέων με αυθεντικό κήρυγμα και διδασκαλία. Όπως δείχνει η έρευνα του Κρις Τσούλος στην επαρχία του Βορόνιεζ, την ιεραρχία ανησυχούσαν πάντοτε οι αναρχικές τάσεις της λαϊκής λατρείας, που ενίοτε έδιναν μεγαλύτερη έμφαση σε τοπικούς μύθους και φαινόμενα δεισιδαιμονίας παρά στο Ορθόδοξο δόγμα και την ιεροτελεστία⁵³. Μετά τις μεταρρυθμίσεις η Εκκλησία προσπάθησε ουσιαστικά να μορφώσει συστηματικά τις λαϊκές μάζες επί του αληθινού δόγματος. Εκατοντάδες χιλιάδες οδηγοί εκδόθηκαν για να εξηγήσουν στο ποίμνιο το νόημα των λατρευτικών πράξεων και των προσευχών. Μια σειρά ψυχωφελών περιοδικών όπως *Ψυχωφελές Ανάγνωσμα* (*Dushepoleznoe chtenie*) και *Χριστιανός* (*Khristianin*) άρχισαν να εκδίδονται από την Εκκλησία και μεμονωμένους κληρικούς με την υποστήριξη των επισκόπων τους. Παντοειδή φυλλάδια που τόνιζαν τη σωτήριο δύναμη της Λειτουργίας άρχισαν να διανέμονται δωρεάν. Ιερείς άρχισαν να διδάσκουν στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση όχι μόνον εντός του εκκλησιαστικού εκπαιδευτικού συστήματος, αλλά και στα σχολεία του υπουργείου Εθνικής Παιδείας. Επίσκοποι πίεζαν τους εφημερίους να γράφουν οι ίδιοι αυθεντικά κηρύγματα με απήχηση στην καθημερινή ζωή των ενοριτών και να έχουν τακτικές συζητήσεις καθημερινής ηθικής μαζί τους εκτός ναού (*μπιεσέντι*), κατά τις οποίες οι ενορίτες ενθαρρύνονταν να θέσουν ελεύθερα ερωτήσεις. Η ιεραρχία ενθάρρυνε εξίσου την εξοικείωση των ιερέων με την ιατρική και την αγρονομία, ώστε να μπορούν να βοηθήσουν το ποίμνιο ακόμη και στις υλικές πλευρές της ζωής του. Οι αρχιερείς ανέμεναν ακόμη και

52. Βλ. Robert E. Johnson, «Liberal Professionals and Professional Liberals: The Zemstvo Statisticians and Their Work», *The Zemstvo in Russia: An Experiment in Local Self-Government*, επιμ. Terence Emmons και Wayne S. Vucinich, Cambridge: Cambridge University Press, 1982, σσ. 351-52.

53. Βλ. Chris Chulos, «Popular Piety in Voronezh, 19th Century», *ό.π.*

από τους εφημερίους χωριών τη σύσταση και κατάρτιση χορωδιών από ενορίες, αλλά και την ίδρυση από ιερείς συλλογών για τη διάδοση νέων γεωπονικών τεχνικών, και τη σύσταση και καθοδήγηση συλλόγων αγώνα κατά του αλκοολισμού —τη μάστιγα της παραγωγικότητας και της οικογενειακής ζωής του πληθυσμού της υπαίθρου. Προς το τέλος του 19ου αιώνα είχε γίνει πια δύσκολο να διορισθεί κανείς ως εφημέριος χωρίς να έχει απολυτήριο ιερατικής σχολής (προηγουμένως αρκούσε ακόμη και ημιτελής φοίτηση στις σχολές). Παρομοίως, ο προβιβασμός ιερέων που δεν είχαν να επιδείξουν είτε συγγραφική (δημοσιολογική, εθνογραφική, ιστοριογραφική) δραστηριότητα, είτε οργάνωση γεωπονικών λεσχών, αντιαλκοολικών συλλόγων, αναγνωστικών εντευκτηρίων, κ.ά. είχε καταστεί εξαιρετικά δύσκολος από την Ιερά Σύνοδο.

Με άλλα λόγια, η εκκλησία είχε αναλάβει, τόσο για δικούς τους λόγους όσο και με τις ευλογίες του κράτους, το ρόλο του γενικού εκσυγχρονιστή των λεγόμενων «σκοτεινών μαζών» (*temnye liudi*) της αγροτικής Ρωσίας. Με το τέλος του 19ου αιώνα και τον καθυστερημένο αλλά καλπάζοντα εκβιομηχανισμό της χώρας, οι πόλεις άρχισαν να γεμίζουν με ξεριζωμένους αγρότες και τις συνακόλουθες εικόνες φτώχειας των εργατικών συνοικιών. Η Εκκλησία αναγκάστηκε να στρέψει την προσοχή της στα νεότευκτα προβλήματα αυτού του πληθυσμού. Χωρισμένες οικογένειες, ανεπιθύμητες εγκυμοσύνες, παιδιά χωρίς νόμιμους γονείς, αλκοολισμός, ενδοοικογενειακή βία, εγκλήματα μεταξύ εξαθλιωμένων εργατών ήταν οι κυριότερες μάστιγες του νέων κατοίκων των πόλεων τους οποίους κλήθηκαν να ανακουφίσουν οι ιερείς. Ακόμη, η Εκκλησία προσπάθησε έστω και καθυστερημένα, έστω και με μεικτή επιτυχία, να δώσει κάποια καθοδήγηση στο εργατικό κίνημα και κυρίως να αντιμετωπίσει τις εκκοσμικευτικές πιέσεις τις οποίες υφίστατο αυτή η νεά πληθυσμιακή ομάδα —κυρίως να αντισταθμίσει την προσέλκυση των εργατών από αθεϊστές προπαγανδιστές επαναστατικών οργανώσεων και κομμάτων. Οι αστικοί εφημέριοι έπρεπε ακόμη να αντιμετωπίσουν την πρόκληση αυτοχθόνων και προτεσταντογενών μορφών πιο απλοποιημένης λατρείας που πρόσφεραν σε απόρους το αίσθημα μιας αδελφικής αλληλεγγύης με μεγαλύτερη αμεσότητα και αυθορμητισμό από ό,τι οι θεσμοί της επίσημης Εκκλησίας⁵⁴. Με αυτόν τον στόχο, μάλιστα, μια μερίδα αστικών κληρικών με υψηλή εκπαίδευση εξοικειώθηκε με τις σοσιαλιστικές θεωρίες για να μπορεί να επιχειρηματολογήσει επί αυτών. Αυτό ήταν το πιο ειδικό πλαίσιο μέσα

54. Βλ. το έκτο κεφάλαιο της Page Kimberly Herrlinger, «Class, Piety and Politics: Workers, Orthodoxy, and the Problem of Religious Identity in Russia, 1881-1914», Ph.D. diss., University of California at Berkeley, 1996.

από το οποίο αναδείχθηκε μια προσωπικότητα όπως του πατρός Γκεόργκι Γκαπόν, ιδρυτή εργατικού συνδικάτου αλληλοβοήθειας με την ευλογία της τσαρικής αστυνομίας⁵⁵.

Μια άλλη θρησκευτική προσωπικότητα είναι επίσης αντιπροσωπευτική της πολιτικής που ακολουθούσε η Εκκλησία στο δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα. Πρόκειται για τον ιερέα της νησιωτικής ενορίας της Κρονστάνδης —λίγο πιο έξω από την αυτοκρατορική πρωτεύουσα— Ιωάννη Σεργκίεφ. Το Πατριαρχείο Μόσχας τον ανακήρυξε άγιο πριν λίγα χρόνια και η πιο εμπειριστατωμένη αγγλόγλωσση βιογραφία του κυκλοφόρησε στο τέλος του 2000⁵⁶. Κατά την αμερικανίδα καθηγήτρια που τη συνέγραψε, Ναντιέζντα Κίτσενκο, ο Ιωάννης ήταν το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα του νέου υπερ-ιερέα, με τη βοήθεια του οποίου η Εκκλησία ήλπιζε να ανακτήσει τη δεσπόζουσα θέση της στη ρωσική κοινωνία, του ιερέα που συνδύαζε το κοινωνικό έργο της νεότερης εποχής με την υπερβατική αγιότητα των μεσαιωνικών μοναχών. Στην ιεραρχία ήταν αγαπητός γιατί η χαρισματική του προσευχή, η αναβίωση της λειτουργικής ζωής της ενορίας, η δυνατότητά του να θεραπεύει, ενσάρκωναν την απάντηση της Ορθοδοξίας στην εκκοσμίκευση, την αστικοποίηση, τις νεωτερικές θρησκευτικές αιρέσεις. Αντίθετα με τους Γκεόργκι Γκαπόν, Γκρηγκόρι Πετρόφ και άλλους κοινωνικά δραστήριους, πολιτικά προοδευτικούς ιερείς της εποχής του, ο Ιωάννης θεωρούσε αδιανόητο να περιορισθεί μόνο στο κοινωνικό έργο και δεν παραμέλησε ποτέ το ορθόδοξο ποιμαντικό έργο της πνευματικής καθοδήγησης των πιστών. Έτσι, η επιθυμία της Εκκλησίας να καταστήσει τη Λειτουργία πιο άμεση, προσιτή και επομένως πιο αποτελεσματική στις συνειδήσεις του ποιμνίου βρήκε στον Ιωάννη τον πιο φλογερό υποστηρικτή της. Ο Ιωάννης θύμιζε στους ενορίτες του ότι όφειλαν να συμμετέχουν στη Θεία Κοινωνία όχι ως παρατηρητές, αλλά ως δρώντα πρόσωπα. Οι ζωηρές χειρονομίες του, ο ζωντανός λόγος του, οι αυτοσχέδιες προσευχές του είχαν εκπληκτική απήχηση στους πιστούς μολοντί θύμιζαν τότε —όπως και τώρα— προτεσταντικούς νεωτερισμούς. Ωστόσο, ο Ιωάννης έμεινε πάντα εντός του πλαισίου του ορθοδόξου δόγματος και διατήρησε μέχρι τέλους την εμπιστοσύνη και υποστήριξη της Εκκλησίας.

Όπως ο Ιωάννης και διάφοροι δημοσιολόγοι, άλλοι Ορθόδοξοι κληρικοί θεωρούσαν την εγκληματικότητα και τα έκλυτα ήθη ως απόρροια της αστικοποίησης⁵⁷. Από τη δεκαετία του 1860 κάποιοι κληρικοί άρχισαν να οργανώ-

55. Βλ. Dmitry Pospelovsky, *Russian Police Trade Unionism: Experiment or Provocation?*, London: Weidenfeld & Nicolson, 1971.

56. Βλ. Nadieszda Kizenko, *A Prodigal Saint: Father John of Kronstadt and the Russian People*, University Park, Pa.: Pennsylvania State University Press, 2000.

57. Η Joan Neuberger, *Hooliganism: Crime, Culture, and Power in St. Petersburg, 1900-1914*,

νουν φιλόπρωτες αγαθοεργίες στους ναούς της Αγίας Πετρούπολης —αγαθοεργίες που βασίζονταν στη στενή συνεργασία ιερέων και λαϊκών. Είκοσι χρόνια αργότερα, μια ομάδα από κληρικούς της πρωτεύουσας ίδρυσαν την πρώτη οργάνωση με σκοπό τη γεφύρωση του χάσματος μεταξύ της Εκκλησίας και της (δυτικοτραφούς) μορφωμένης κοινής γνώμης. Η *Κοινωνία Ηθικο-Θρησκευτικού Διαφωτισμού στο Πνεύμα της Ορθόδοξης Εκκλησίας* έφερε για πρώτη φορά σε επαφή κληρικούς και λαϊκούς σε μια σειρά διαλέξεων και συζητήσεων επί της θρησκείας, Εκκλησίας και κοινωνίας. Η διατριβή της Τζένιφερ Χέντα κατέγραψε την καταπληκτική αύξηση των μελών της *Κοινωνίας* από το τέλος της δεκαετίας του 1880⁵⁸. Στις δραστηριότητές της προστέθηκαν η δημιουργία των πρώτων ανοιχτών βιβλιοθηκών της Πετρούπολης, λαϊκές χορωδίες, σύλλογοι αποχής από το αλκοόλ, λαϊκά τεύχοι, καντίνες, μαθήματα τεχνών για ενήλικες και σχολεία για τα παιδιά. Η οργάνωση δημοσίευε τη δική της εφημερίδα και διάφορα έργα ηθικοθρησκευτικού περιεχομένου συγγεγραμμένα από τα μέλη της. Όταν ξέσπασε η επανάσταση του 1905 οι διαλέξεις της *Κοινωνίας* που δίνονταν σε δημόσιες αίθουσες σε όλην την πόλη, σε ναούς και εργοστάσια, προσέλκυαν περίπου δύο εκατομμύρια ακροατές ετησίως.

Έτσι, οι πολύ γνωστότερες ονομαζόμενες *Θρησκευτικο-Φιλοσοφικές συναντήσεις* της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα στην Πετρούπολη δεν ήταν δίχως προηγούμενο. Το 1901, ο περίφημος ποιητής Ντμίτρι Μερεζκόφσκι (1866-1941) και η επίσης ποιήτρια σύζυγός του Ζιναΐντα Γκίππιους (1869-1945), μαζί με τον λαϊκό θεολόγο και αρχισυντάκτη του περιοδικού *Ιεραποστολική Επιθεώρηση* (*Missionerskoe Obozrenie*) Β. Μ. Σκβορτσόφ (1859-1932) προσκάλεσαν κληρικούς και καθηγητές της Θεολογικής Ακαδημίας της Αγίας Πετρούπολης, συγγραφείς και άλλους διανοούμενους για να συζητήσουν την αποστολή, την ηθική και τα δόγματα της Ορθόδοξης Εκκλησίας σε μια σειρά από *Θρησκευτικο-Φιλοσοφικές συναντήσεις*.⁵⁹ Παρόμοιες θρησκευ-

Berkeley: University of California Press, 1993, σσ. 1-4, 9-10, 111-142 δείχνει ότι δημοσιολόγοι αντιλαμβάνονταν σε μεγάλο βαθμό την εγκληματικότητα ως αποτέλεσμα της αστικοποίησης στην όψιμη αυτοκρατορική Ρωσία και του απότομου ξεριζωμού των αγροτών από τα χωριά τους για να εργασθούν σε αστικά εργοστάσια. Αυτή η ερμηνεία περιλάμβανε φαινόμενα όπως η ληστεία, οι κλοπές, τα έκλυτα ήθη (αλητεία, διαπληκτισμοί, αλκοολισμός, φωνασκία, βωμολοχία, κ.ά.).

58. Βλ. Jennifer Hedda, «Good Shepherds: The St. Petersburg Pastorate and the Emergence of Social Activism in the Russian Orthodox Church, 1855-1917», Ph.D. Diss., Harvard University, 1998 και της ίδιας, «On the Importance of Religion in the Russian Orthodox Church in the Late Imperial Period» στο συνέδριο *Σύγχρονη Ρωσική Πνευματικότητα*, Πανεπιστήμιο του Μίσιγκαν, 19-20 Μαρτίου 1999, σ. 11.

59. Η πιο εμπεριστατωμένη σχετική μελέτη παραμένει της Jutta Scherrer, *Die Petersburger religiös-philosophischen Vereinigungen: die Entwicklung d. religiösen Selbstverständnisses ihrer*

τικο-φιλοσοφικές συναντήσεις, επηρεασμένες από το έργο του φιλοσόφου της προηγούμενης γενιάς Βλαντίμιρ Σολαβιόφ (1853-1900) οργανώθηκαν επίσης στη Μόσχα και στο Κίεβο. Τέτοιες ανταλλαγές έδειξαν πόσο πολύ η κοινωνικο-πολιτική σκέψη της νέας γενιάς του κλήρου είχε προσεγγίσει αυτήν της προοδευτικής λαϊκής διανόησης και τα αιτήματα ευρέων κοινωνικών ομάδων. Η μονογραφία της καθηγήτριας του πανεπιστημίου Τζώρτζιαουν, Κάθριν Ευτούχοφ, ανέδειξε περαιτέρω πόσο σημαντική ήταν η επίδραση αυτού του γενικού φιλελεύθερου και φιλολαϊκού αναβρασμού εν μέσω του κλήρου επί της ρωσικής φιλοσοφίας και εν γένει διανόησης της εποχής⁶⁰.

Η ανακτηθείσα ζωτικότητα της εκκλησιαστικής ζωής χάρη σε αδελφότητες που ίδρυσαν οι φιλελεύθεροι ιερείς κυρίως σε εργατικές συνοικίες και λιμάνια⁶¹ συνοδεύθηκε από την επιστροφή στην Ορθοδοξία μεγάλου μέρους της άθνης μαρξιστικής διανόησης. Η επιστροφή αυτή προετοιμάστηκε από μια βαθειά απογοήτευση μερίδας της διανόησης για τον δεσπόζοντα ορθολογισμό των τελών του 19ου αιώνα. Ο Μαρξιστής οικονομολόγος Πιοτρ Στρούβε (1870-1944) και οι φιλόσοφοι Σεργκέι Μπουλγκάκοφ (1871-1944), Νικολάι Μπερντιάεφ (1874-1948) και Σεμιόν Φρανκ (1877-1950), δηλαδή οι μετέπειτα βασικοί συγγραφείς της ρωσικής θεολογικής σκέψης του 20ού αιώνα, την οποία κάποιои ονόμασαν «ρωσική αναγέννηση», τελικά εγκατέλειψαν τον υλισμό και στράφηκαν στην ορθόδοξη πνευματικότητα⁶². Το 1909 δημοσίευσαν τη συλλογή δημοσιολογικών δοκιμίων υπό τον τίτλο *Οροδείκτες* (*Vekhi*) μαζί με άλλους διανοούμενους όπως ο νομικός Μπογκτάν Κιστιακόφσκι. Ο τόμος υποστήριξε ότι ο χριστιανισμός ήταν η πιο προοδευτική δύναμη στην ανθρώπινη εξέλιξη και κάλεσε την ιντελλιγέντσια να επιστρέψει στη θρησκεία, ή τουλάχιστον να αναπτύξουν «νομιμόφρονη συνείδηση»⁶³. Η διανοητική ανταλλαγή μεταξύ ορθοδοξίας και διανόησης δεν ήταν μονόδρομη. Οι φωνές των παραπάνω προσωπικοτήτων ενώθηκαν με αυτές των κληρικών για να απαιτήσουν την πολυπόθητη εκκλησιαστική μεταρρύθμιση των αρχών

Intelligencija-Mitglieder, 1901-1917, Wiesbaden: Harrassowitz, 1973.

60. Βλ. Catherine Evtuhov, *The Cross & the Sickle: Sergei Bulgakov and the Fate of Russian Religious Philosophy*, Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1997.

61. Βλ. Page Kimberly Hertlinger, *ό.π.*, σσ. 395-458.

62. Για τον όρο και το σχετικό ρεύμα βλ. τις τρεις μελέτες του Nicolas Zernov, *Eastern Christendom: A Study in the Origin and Development of the Eastern Orthodox Church*, New York: G. P. Putnam's Sons, 1961, σσ. 202-206, *The Russian Religious Renaissance of the Twentieth Century*, London: Darton, Longman & Todd, 1963, και *Three Russian Prophets (Khomiakov, Dostoevsky, and V. Soloviev)*, Gulf Breeze, Fla.: Academic International Press, ³1973.

63. Βλ. το άρθρο του Bogdan Kist'iakovskii, «In Defense of Law: The Intelligentsia and Legal Consciousness», *Vekhi = Landmarks: A Collection of Articles About the Russian Intelligentsia*, επιμ. Nikolai Berdiaev κ.ά., μτφρ. Marshall S. Shatz - Judith E. Zimmerman, εισαγ. Marc Raeff, Armonk, NY: M.E. Sharpe, 1994, σσ. 91-113.

του 20ού αιώνα. Για πρώτη φορά μετά τον Μέγα Πέτρο η Εκκλησία έλαβε υποστήριξη από σημαίνουσα μερίδα της δυτικοτραφούς κοινής γνώμης. Με τη βοήθειά της, ο αγώνας της επιστροφής στην κανονική νομιμότητα απέκτησε μια επιτακτικότητα που τελικά έγινε δεκτή και από την απολυταρχία και οδήγησε στις δύο προ-συνοδικές διασκέψεις του 1906 και 1912 και τη Μεγάλη Παρωσιακή Σύνοδο του 1917-1918, η οποία αναβίωσε το θεσμό του Πατριαρχείου.

Η πλατεία θετική ανταπόκριση της λαϊκής κοινωνίας στο άνοιγμα του κλήρου, καθώς και η ενθάρρυνση εκκλησιαστικών και κρατικών αρχών, οδήγησε αυθόρμητα τον κλήρο να αντιληφθεί αυτό το έργο όχι μόνον ως ένα βελτιωμένο είδος προσφοράς στο ποίμνιο, αλλά ως κατ' εξοχήν δικαίωμα καθοδήγησης του λαού. Η ελίτ των αστικών ιερέων που πρωτοστάτησαν σ' αυτήν τη δραστηριότητα άρχισαν να αναπτύσσουν τη θεωρία ότι η αποστολή της Εκκλησίας ήταν να οδηγήσει την ανθρωπότητα στην τελειοποίηση όλων των εγκόσμιων θεσμών εν αναμονή της επίγειας έλευσης της Βασιλείας του Θεού. Σύμφωνα με αυτήν τη θεωρία ο κλήρος όφειλε να ασχοληθεί με όλες τις πλευρές της ανθρώπινης ζωής, συμπεριλαμβανομένων κοινωνικών και πολιτικών ζητημάτων, και να αναλάβει γι' αυτόν το λόγο ρόλο ηθικο-πνευματικής ηγεσίας.

Τέτοιες ιδέες ενέπνεαν πολλές μερίδες του κλήρου ανεξάρτητα από το βαθμό του πολιτικού τους ριζοσπαστισμού. Στο ένα άκρο βρισκονταν μορφές όπως οι χριστιανοσοσιαλιστές ιερείς Γκρηγόρι Πετρόφ και ο αρχιμανδρίτης Μιχαήλ Σεμιόνοφ, καθηγητής στη Θεολογική Ακαδημία της Αγίας Πετρούπολης, ο οποίος μετά την έναρξη της επανάστασης του 1905 δημοσίευσε ένα *Πρόγραμμα Χριστιανικού Σοσιαλισμού*. Ο Σεμιόνοφ διακήρυξε εαυτόν «λαϊκιστή-σοσιαλιστή» (*narodnyi sotsialist*) διεκδικώντας με αυτήν την ονομασία την κληρονομιά και των δύο βασικών αντικαθεστωτικών πολιτικών τάσεων της προεπαναστατικής Ρωσίας, δηλαδή και του φιλο-αγροτικού λαϊκισμού (*narodnitsestvo*), και του επιστημονικού μαρξιστικού σοσιαλισμού⁶⁴. Ο Πετρόφ, ο οποίος εξελέγη μέλος της Κρατικής Δούμας, γινόταν δεκτός σε όλα τα σαλόνια της προοδευτικής διανόησης της πρωτεύουσας και ήταν ο πιο πολυγράφος και πιο δημοφιλής από τους ιερείς με φιλολαϊκό πρόγραμμα. Η ατίθαση συμπεριφορά τους και η κατάφωρη περιφρόνηση προς την εκκλησιαστική ιεραρχία που επέδειξαν οι δύο κληρικοί, όπως και ο Γκαπόν (μετά τη «Ματωμένη Κυριακή») οδήγησαν τελικά στον αποσχηματισμό και των τριών (ο Σεμιόνοφ έγινε τελικά μέλος μιας αίρεσης).

Αυτή η πιο ριζοσπαστική μερίδα των αντιφρονούντων κληρικών ήταν πιο

64. Βλ. Mikhail (Semënov), *Kak ja stal narodnym sotsialistom*, Moskva 1907.

έτοιμη από τον υπόλοιπο κλήρο να δεχθεί ριζική ανακατάταξη της καθεστηκυίας τάξης και πιο προσανατολισμένη προς τα προβλήματα των απόρων των πόλεων, συμπεριλαμβανομένων των εργατών⁶⁵. Από την άλλη πλευρά, θα ήταν ανακριβές να δοθεί η εντύπωση ότι κληρικοί με τέτοιες ή παρόμοιες ιδέες ήταν ελάχιστοι, ή ότι οι Γκαπόν, Πετρόφ και Σεμιόνοφ ήταν *sui generis* διανοούμενοι αντιφρονούντες, οι οποίοι έτυχε να είναι κληρικοί. Δεν είναι καθόλου τυχαίο, για παράδειγμα, ότι ήταν και οι τρεις απόφοιτοι της Θεολογικής Ακαδημίας της Αγίας Πετρούπολης. Η Ακαδημία είχε από τα μέσα του 19ου αιώνα τη φήμη κέντρου φιλελεύθερης σκέψης μέσα στην Εκκλησία. Το 1910 μάλιστα, η Ιερά Σύνοδος αναγκάστηκε από την κυβέρνηση να θέσει όλα τα περιοδικά δημοσιεύματα της Ακαδημίας υπό ειδικό έλεγχο του πρωτάνεως της για να διακόψει τη συνεχή δημοσίευση πολιτικών άρθρων επικριτικών για την κυβέρνηση⁶⁶. Αυτή η μερίδα των (αστών) κληρικών αντιφρονούντων διαπνεόταν έντονα από αρχές του κλασικού φιλελευθερισμού. Οι περισσότεροι κήρυσσαν, για παράδειγμα, σεβασμό προς τις μη ρωσικές εθνικότητες της αυτοκρατορίας, συμπεριλαμβανομένων και των Εβραίων. Σε ένα κράτος που διαταρασσόταν συχνά από αντιεβραϊκά πογκρόμ (το 1903 το Κισινιόφ της Βεσσαραβίας βυθίστηκε στο χάος από ένα ιδιαίτερα καταστροφικό πογκρόμ) αυτά τα κηρύγματα είχαν κάτι παραπάνω από συμβολική αξία. Ιερείς όπως ο Γκριγκόρι Πετρόφ, ο Φλόντορ Τιχβίνσκι, ο Νικολάι Αγκνιόφ (και οι τρεις εξέλεξαν μέλη της 1ης ή 2ης Κρατικής Δούμας), και άλλοι από την επονομαζόμενη ομάδα των «Τριάντα-Δύο Ιερέων της Αγίας Πετρούπολης» υποστήριξαν από το 1905 με διακηρύξεις και άρθρα τους στον τύπο ίσα πολιτικά δικαιώματα για όλους ανεξαρτήτως εθνικής καταγωγής, θρησκείας και περιουσίας, δικαίωμα άμεσης, μυστικής, και ίσης ψήφου, ελευθερία έκφρασης, και κατάργηση των στρατοδικείων που καταδίκαιζαν χιλιάδες σε θάνατο κατά τις εξεγέρσεις του 1905-1907⁶⁷.

Παρ' όλα αυτά η μεγάλη πλειοψηφία των κατηγορηθέντων αντιφρονούντων δεν έτρεφαν φιλελεύθερες αλλά λαϊκιστικές φιλοαγροτικές συμπάθειες, πράγμα φυσικό, δεδομένου ότι ο περισσότερος κλήρος ήταν διορισμένος σε κοινότητες της υπαίθρου και είχε μια σχέση συμβίωσης, αν όχι εξάρτησης από τις αγροτικές κοινότητες. Αυτοί οι κληρικοί ήταν πλήρως εξοικειωμένοι

65. Βλ. Jennifer Elaine Hedda, «Drawing New Boundaries: The Redefinition of Church and Nation in the Writings of Father Grigorii Spiridonovich Petrov», ανακοίνωση στην 31η Εθνική Συνδιάσκεψη της American Association for the Advancement of Slavic Studies, 18 Νοεμ. 1999.

66. Βλ. το κεφάλαιο II του Pisiotis, *ό.π.*

67. Βλ. Jennifer E. Hedda, «Drawing New Boundaries», *ό.π.* και G. L. Freeze, «Subversive Piety: Religion and the Political Crisis in Late Imperial Russia», *The Journal of Modern History* 68 (June 1996) 308-350.

με τις καθημερινές κακουχίες της ζωής των αγροτών και την καθημερινή ταπείνωσή τους από τις κρατικές αρχές, όπως επίσης και με την πείνα που έπληξε την επαρχία στις αρχές του 20ού αιώνα κατόπιν χαμηλών εσοδείων και δύο δεκαετιών χαμηλών τιμών για τα αγροτικά προϊόντα (η κυβέρνηση χρηματοδοτούσε τον εκβιομηχανισμό της χώρας με την εξαγωγή φθηνών δημητριακών στη Δυτική Ευρώπη). Επιπλέον, το βασικό εισόδημα του ενοριακού κλήρου προερχόταν όχι από μισθούς αλλά από τις άτυπες και τις επίσημες καταβολές των ενοριτών για την τέλεση μυστηρίων. Η πτώχευση της ρωσικής αγροτιάς, που προηγήθηκε στα χρόνια αμέσως πριν τον ρωσο-ιαπωνικό πόλεμο και που τελικά τροφοδότησε την επανάσταση του 1905, είχε άμεση επίπτωση και στο βιοτικό επίπεδο του κλήρου. Πολλοί, αν και όχι όλοι, οι κληρικοί αντιφρονούντες από τη ρωσική ύπαιθρο ήταν γι' αυτόν τον λόγο εναντίον του εκβιομηχανισμού και συμβούλευαν τους χωρικούς ενορίτες τους να κρατηθούν μακριά από τα κακά της πόλης. Η ιδεολογία τους είναι πιο συγγενής με τον φιλοαγροτικό λαϊκισμό, ο οποίος αντιπροσωπευόταν στη ρωσική πολιτική σκηνή από το κόμμα των *Σοσιαλιστών-Επαναστατών (SR)* και το μικρότερο κόμμα των *Εργατικών (Trudoviki)*.

Ωστόσο, οι ιδεολογικές ομοιότητες μεταξύ των δύο ομάδων των αντιφρονούντων κληρικών ήταν πιο σημαντικές από τις διαφορές. Μια βασική ομοιότητα, μάλιστα, έωνε όλους τους αντιφρονούντες κληρικούς ακόμη και με το συντηρητικό κλήρο που δεν έλαβε μέρος ούτε στην επανάσταση του 1905-1907 ούτε στο εν γένει αντικαθεστωτικό κίνημα. Αυτή η ομοιότητα συνίστατο στη βαθειά πεποίθηση του σημαντικού ρόλου που μπορούσε και όφειλε να παίξει ο κλήρος στην καθοδήγηση της μελλοντικής Ρωσίας. Η εμπειρία δεκαετιών που είχαν οι κληρικοί επί των πρακτικών προβλημάτων του λαού τούς έδινε την αυτοπεποίθηση να ισχυρισθούν ότι γνώριζαν και καταλάβαιναν τις ανάγκες του «λαού» και κατά συνέπεια της χώρας καλύτερα από τη δυτικοτραφή διανόηση (*ιντελλιγκέντσια*).

Για παράδειγμα, ο Ιωάννης της Κρονστάνδης δεν έλαβε μέρος στην επανάσταση και μάλιστα προσπάθησε να κατευνάσει τα πνεύματα όταν τα ραχές ξέσπασαν και στην ενορία του. Εντούτοις, παρά την πίστη του στον τσάρο, ανέπτυξε από την αρχή της καριέρας του ένα ενεργητικό κοινωνικό πρόγραμμα και φλογερά κηρύγματα κατά των πλουσίων και της κοινωνικής αδικίας. Πίστευε μάλιστα ότι ήταν επιτακτική ανάγκη για τους Χριστιανούς Ορθόδοξους να εστιάσουν την προσοχή τους στην κοινωνική και όχι μόνον στην ατομική αρετή. Αν και στον αντίθετο πολιτικό πόλο από τους αντιφρονούντες κληρικούς, αναζητούσε, όπως και αυτοί, λύσεις για τα δεινά της Ρωσίας που βασιζόνταν περισσότερο σε ριζικές αλλαγές της κοινωνικής δομής παρά στην ατομική πρωτοβουλία. Κατά τη γνώμη του, η ορθόδοξη Ρω-

σία είχε να μάθει πολλά από άλλα χριστιανικά δόγματα για το πώς δημιουργούνται συνεκτικές κοινότητες που φροντίζουν για όλα τα μέλη τους. Αυτός ήταν και ο μόνος τομέας στον οποίο αναγνώριζε μια υπεροχή της Δύσης⁶⁸.

Σημαντική από αυτήν την άποψη ήταν η επίδραση επί του ορθόδοξου κλήρου της πρωτεύουσας της Αγγλικανικής ενορίας και των διαφόρων προτεσταντικών ομάδων που δρούσαν εκεί, μερικές από τις οποίες είχαν κερδίσει προσήλυτους και προστάτες σε αριστοκρατικές οικογένειες. Όπως δείχνει η συνεχιζόμενη έρευνα του Μαρκ Μακάρθου, διατριβόντος στο Πανεπιστήμιο Νοτρ Νταμ, κάποιες από τις εξωγενείς θρησκευτικές κοινότητες που ιδρύθηκαν από τη δεκαετία του 1870 στην Πετρούπολη, όπως αυτή του Άγγλου λαϊκού ιεραποστόλου λόρδου Γκράνβιλ Ράντστοκ III (1833-1913), προσπάθησαν να μην αυτοχαρακτηρισθούν ως θρησκείματα αλλά ως κινήσεις αναζωπύρωσης της πίστης εντός των πλαισίων της Ορθοδοξίας⁶⁹. Η επιτυχία τους εν μέσω του πληθυσμού των απόρων των πόλεων ήταν αξιοπρόσεκτη. Η συνολική καθοδήγηση και καθημερινή αλληλεγγύη που έδιναν αυτές οι κοινότητες στα μέλη τους ήταν ακόμη ένας παράγων που ενέπνευσε το πρωτοποριακό κοινωνικό έργο του ορθόδοξου κλήρου της πρωτεύουσας όπως δεν αποκλείεται να επηρέασε και τον ιερέα της Κρονστάνδης⁷⁰. Κατά τον Ιωάννη, η εκπαίδευση του ποιμνίου, στην οποία ο κλήρος έκανε ήδη μια άμεση συμβολή, επεκτεινόταν και στην καθοδήγηση του ποιμνίου σε όλες τις πλευρές της ζωής τους, αφού ο ιερέας θα ήταν υπεύθυνος για τις ψυχές των ενοριτών του την Ημέρα της Κρίσεως: *Ουαί μοι, εάν δέν μεταφέρω τόν αγαθόν λόγον, γιατί ό οὐράνιος Ποιμήν θά άφαιρέσει από τήν χείρα μου τό αίμα τών άμνών μου, οί άπωλέσσονται διά τής όλιγωρίας μου*⁷¹. Σταδιακά η διαφορά μεταξύ πνευματικής ηγεσίας και εν γένει ηγεσίας εξαλείφθηκε. Από αυτήν την αρχική διάθεση ηθικο-πνευματικής ευθύνης για το ποίμνιο, την οποία έτρεφαν και πολλοί από τους αντιφρονούντες κληρικούς, τελικά ξεπήδησε αβίαστα η επιθυμία του κλήρου να ηγηθεί του λαού και πολιτικά, αφότου οι πολιτικές μεταρρυθμίσεις του 1905 έθεσαν την πολιτική στο κέντρο του ενδιαφέροντος των ενοριτών. Οπωσδήποτε, μια πλειάδα επιστολών που έστειλαν εργάτες και αγρότες στον πατέρα Ιωάννη, στις οποίες παραδέχονταν ότι «δεν μένει πια

68. Βλ. Kizenko, *ό.π.*, σ. 157.

69. Ο προσωρινός τίτλος της διατριβής του Mark MacCarthy, η ολοκλήρωση της οποίας αναμένεται το 2003, είναι «Lord Radstock, Imperial Aristocracy and the Orthodox Church in Russia».

70. Βλ. Page K. Herrlinger, «Unorthodox Orthodoxy: Popular Religious Protest Against the Church in St. Petersburg, 1905-17», ανακοίνωση στην 31η Εθνική Συνδιάσκεψη της American Association for the Advancement of Slavic Studies, 18 Νοεμ. 1999.

71. Βλ. Kizenko, *ό.π.*, 82.

τίποτε άλλο παρά να ζητήσουμε τη βοήθεια του κλήρου μας»⁷², ενέτειναν την εντύπωση τόσο συντηρητικών όσο και προοδευτικών και αντιφρονούντων κληρικών ότι οι φιλοδοξίες τους δεν ήταν και τόσο υπερβιαλές. Το ότι χιλιάδες αγρότες ρωτούσαν τον ενοριακό κλήρο να τους πει τι να ψηφίσουν στις εκλογές για τη Δούμα, το ότι δεκάδες προοδευτικοί και συντηρητικοί κληρικοί εξέλεγαν μέλη μιας ή περισσότερων από τις τέσσερις Δούμες (1906-1917), υποδεικνύουν ότι τόσο η σύνδεση κλήρου και λαού όσο και η δημοτικότητα του ορθόδοξου κλήρου στο λυκόφως της τσαρικής Ρωσίας έχουν σημαντικά υποτιμηθεί από την παλαιότερη ιστοριογραφία και ότι οι πρόσφατες αναθεωρήσεις ήταν απαραίτητες. Το ότι η ονομαστική έγκριση της φιλομοναρχικής Δεξιάς από τον Ιωάννη μετά την επανάσταση του 1905 διέγραψε από την ιστοριογραφική μνήμη το καυτό του κήρυγμα κατά της κοινωνικής αδικίας και της πλουτοκρατίας παραλληλίζει τη μοίρα ολόκληρου του τσαρικού κλήρου: το κοινωνικό έργο και οι προοδευτικοί, φιλολαϊκοί αγώνες του διαγράφηκαν λόγω της —συχνά επιφανειακής— συμμετοχής συναδέλφων τους σε φιλομοναρχικές και εθνικιστικές οργανώσεις των αρχών του 20ού αιώνα.

Η εκκλησιαστική μεταρρύθμιση ήταν ένα ακόμη πεδίο αιτημάτων των αντιφρονούντων κληρικών. Δεν ήταν μόνον η ιεραρχία που την επιθυμούσε για να διαφύγει τον ασφυκτικό εναγκαλισμό της κυβέρνησης επί της εκκλησιαστικής διοίκησης. Ανώτερος και κατώτερος, ενοριακός και μοναστικός κλήρος θεωρούσε τη μεταρρύθμιση ως βασική προϋπόθεση για την πιο αποτελεσματική εκτέλεση του πνευματικού και κοινωνικού τους έργου, για να προσφέρουν στον λαό καλύτερη πνευματική και ηθική καθοδήγηση (ούτως ώστε να παγιώσουν και τη θέση του κλήρου βαθύτερα στην κοινωνία). Η υποστήριξη της εκκλησιαστικής μεταρρύθμισης είναι ο υποβόσκων δεσμός μεταξύ της πλειοψηφίας του κλήρου, η οποία δεν απήφησε την τσαρική εξουσία όποια κι αν ήταν η θεωρητική θέση της έναντι της απολυταρχίας και της θορυβώδους μειοψηφίας που αντιστάθηκε ανοιχτά στους πολιτικούς, κοινωνικούς και οικονομικούς καταπιεστές των ενοριτών τους. Και οι δύο μερίδες ήταν γαλουχημένες με το πνεύμα του κοινωνικού έργου και της παραδιοικητικής εργασίας στην όψιμη αυτοκρατορία. Αυτό το ίδιο πνεύμα χαρακτήριζε ακόμη και τη μερίδα του κλήρου που παρέμεναν ενεργοί υποστηρικτές της μοναρχίας. Αυτό φαίνεται μεταξύ των κληρικών που είχαν υποστηριχθεί από τον κρατικό μηχανισμό για να εκλεγούν μέλη της Γ' και Δ' Δούμας ώστε να δράσουν ως συντηρητικό αντίβαρο στα αντιπολιτευτικά κόμματα. Σχεδόν όλοι εκείνοι οι κληρικοί είχαν τεράστιο κοινωνικό έργο ως παρασημοφορημένοι διδάσκαλοι, δραστήριοι ιεραπόστολοι, αναγνωρισμένοι λόγιοι. Με αυτήν

την έννοια, οι συντηρητικοί κληρικοί-μέλη της Γ΄ και Δ΄ Δούμας ήταν οι αντίποδες των φιλελευθέρων και ριζοσπαστών συναδέλφων τους (που διώχθηκαν για τις ιδέες και πράξεις τους από το 1905 ως το 1917) όσον αφορά τις πολιτικές προτιμήσεις αλλά το «αντικαθρέφτισμά» τους όσον αφορά το κοινωνικό έργο. Η στάση του Ιωάννη της Κρονστάνδης ήταν χαρακτηριστική. Νουθετώντας τους ενορίτες του ότι «πρέπει να ασκούν τον νού τους και την καρδιά τους ώστε να δρουν πάντοτε ανεξάρτητα» τόσο ο Ιωάννης όσο και οι αντιφρονούντες κληρικοί έπαιζαν τον ρόλο εκσυγχρονιστών του ρωσικού λαού και τον εισήγαν στις ανάγκες της νέας εποχής, δηλαδή μετέτρεπαν παθητικούς υπηκόους σε μορφωμένο, πολιτικά υπεύθυνο και κοινωνικά ευαίσθητο σώμα πολιτών⁷³. Και οι αντιφρονούντες και οι μοναρχικοί ιερείς έφθαναν τους εποικοδομητικούς στόχους των Μεγάλων Μεταρρυθμίσεων στο λογικό τους τέρμα», πράγμα που τελικά υπέσκαπτε τη συντήρηση του τσαρικού απολυταρχικού καθεστώτος που τις εισήγαγε.

Οι πολιτικές δηλώσεις και η δραστηριότητα των αντιφρονούντων, τις οποίες πλήρωσαν με παρενόχληση από τις αστυνομικές αρχές, δεν φανερώνουν κανένα σκοταδισμό. Αντιθέτως, τους προσδιορίζουν ως μία από τις πιο προοδευτικές μερίδες του πληθυσμού. Η σημασία αυτού του συμπεράσματος αυξάνεται από την ανάλυση των κοινωνικών καταβολών, εισοδήματος, παραεκκλησιαστικών δραστηριοτήτων και μορφωτικού επιπέδου των αντιφρονούντων κληρικών. Αυτή η ανάλυση δείχνει ότι ο μέσος αντιφρονών κληρικός δεν διέφερε από το μέσο Ορθόδοξο κληρικό εν γένει στην όψιμη αυτοκρατορική Ρωσία⁷⁴. Έτσι αποδεικνύεται ότι ο ορθόδοξος κλήρος δεν ήταν ο φιλομοναρχικός μονόλιθος που είχε θεωρηθεί μέχρι πρότινος. Αλλά ακόμη και εν μέσω των αντιφρονούντων κληρικών δεν υπήρχε μία μόνον πολιτική-κομματική προτίμηση. Κάτω από την κοινή Ορθόδοξη πίστη και την έμφασή της στην κοινωνική δικαιοσύνη, καθώς και ένα κληρικό *esprit de corps*, συνυπήρχαν φιλελεύθερες, σοσιαλιστικές και λαϊκιστικές πολιτικές νοοτροπίες και διαφορετικές —αν και ρευστές— κομματικές προτιμήσεις με τις οποίες ο αντιφρονών κλήρος αντιστάθηκε στην απολυταρχία.

Η στάση της ιεραρχίας έναντι του κύματος του ανοιχτού κληρικού αντικαθεστωτισμού δείχνει έναν παράλληλο αγώνα αντίστασης στην απολυταρχία. Με ελάχιστες εξαιρέσεις, οι επίσκοποι δεν συμμετείχαν σε ανοιχτά αντικαθεστωτικές ενέργειες. Ωστόσο, είναι αμφισβητήσιμο το κατά πόσον η ιεραρχία πάντοτε υπάκουε συνειδητά την κυβέρνηση και ενστάλαξε το πνεύμα της υπακοής, ακόμη και πριν το 1905. Μετά το 1905 η συντριπτική τους

73. Ibid., 80.

74. Βλ. το κεφάλαιο IV του Pisiotis, ό.π.

πλειοψηφία επιχείρησε τουλάχιστον να απορρίψει τον αστυνομικό ρόλο που ήθελε να επιβάλει η πολιτεία. Η περίοδος που άρχισε με την επανάσταση του 1905-1907 και τελείωσε με τη Φεβρουαριανή επανάσταση μετά έναν εφήμερο κατευνασμό στην αρχή του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, οριοθετεί το τέλος ακόμη και μιας προσχηματικής συμπεριφοράς της Εκκλησίας ως «θεραπευνίδος» του κράτους. Δεν έχουμε ενδείξεις που θα επέτρεπαν να αμφιβάλλουμε ότι ακόμη και σ' εκείνη την περίοδο η πλειοψηφία των ιεραρχών έμειναν παθητικά πιστοί στη μοναρχία. Μια τέτοια παθητική ανοχή της μοναρχίας όμως απέχει πολύ από την πολιτική δουλοπρέπεια που τόνιζε η ιστοριογραφία της «θεραπευνίδος». Δεν είναι επομένως εκπληκτικό ότι τον Φεβρουάριο του 1917 αυτή η παθητική ανοχή κατέρρευσε και αντικαταστάθηκε μέσα σε λίγες μέρες από πίστη στην Προσωρινή Κυβέρνηση.

Η απόρριψη του αστυνομικού ρόλου εκδηλώθηκε είτε ως πλήρης αδιαφορία των επισκόπων για την επιτακτικότητα της καταστολής είτε ακόμη, στην περίπτωση μερικών επισκόπων με παρρησία, ως ανοιχτή διαμαρτυρία προς το Υπουργείο Εσωτερικών. Μολονότι οι κρατικές υπηρεσίες επέτυχαν τελικά να εκβιάσουν *μερική* καταστολή κληρικών αντιφρονούντων, τόσο οι αρχιερείς όσο και η κατώτερη εκκλησιαστική διοίκηση αρνήθηκαν σιωπηλά τον αστυνομικό ρόλο *σε βαθμό που*, όπως δείχνουν οι πηγές, *ανησυχούσε σοβαρά την κυβέρνηση*—πρώτ' απ' όλα τους τοπικούς αντιπροσώπους του Υπουργείου Εσωτερικών— τους Κυβερνήτες επαρχιών και τους Διοικητές των Επαρχιακών Διοικήσεων Χωροφυλακής.

Η στάση της εκκλησιαστικής ιεραρχίας και διοίκησης δεν είναι άνευ σημασίας ούτε για τη μετεπαναστατική ιστορία της Ρωσικής Εκκλησίας. Κάποιες από τις μνημειώδεις μορφές της δεκαετίας που ακολούθησε την επανάσταση ήταν είτε πολιτικοί αντιφρονούντες κληρικοί είτε ιεράρχες που εκδίκασαν ή συγκάλυψαν τη δράση των αντιφρονούντων. Ο Αντώνιος Χραποβίτσκι, ο συντηρητικός πόλος της ιεραρχίας στην τελευταία δεκαετία του τσαρισμού, έγινε αργότερα ο ιδρυτής της Ρωσικής Συνοδικής Εκκλησίας της Διασποράς. Αντιστρόφως, ο Σέργιος Στραγκορόντσκι, αρχιεπίσκοπος Φινλανδίας και δεξί χέρι του Πρώτου της Ιεράς Συνόδου Μητροπολίτη Αντωνίου Βαντκόφσκι, έγινε ο πρώτος τοποτηρητής του πατριαρχικού θρόνου μετά τον θάνατο του μαρτυρικού Πατριάρχη Μόσχας Τίχωνος το 1926. Η στάση τους έναντι του κύματος κληρικών αντιφρονούντων προοιωνίσε σε μεγάλο βαθμό τη μετεπαναστατική τοποθέτησή τους επί των πολιτικών γεγονότων.

Αυτοί και άλλοι αρχιερείς είναι από τις πιο παρεξηγημένες μορφές της περιόδου. Οι επίσκοποι της αυτοκρατορικής, «συνοδικής» Εκκλησίας ήταν εν μέρει απομονωμένοι από το ποίμνιό τους λόγω πλήθους γραφειοκρατικών καθηκόντων και χωρισμένοι από τους φυσικούς τους συμμάχους, τους ιερείς

λόγω αξιώματος. Οι τελευταίοι συχνά ένοιωθαν τον ενστικτώδη φόβο των υφισταμένων προς προϊσταμένους, ο οποίος αυξανόταν από ένα διοικητικό σύστημα το οποίο είχε σχεδιασθεί από τον Επίτροπο Πομπιεντονόστσεφ για να εξασφαλίσει την αλληλοκατασκόπηση των υπο-ομάδων του κλήρου. Πιθανόν, ο ενοριακός κλήρος έτρεφε και ζήλεια για τους επισκόπους. Μια άλλη απλή αλήθεια που έλαθε της ιστοριογραφίας ήταν ότι σε ένα περιοριστικό κοινωνικό σύστημα, το οποίο βασιζόταν ακόμη σε περισσότερο ή λιγότερο κλειστές νομικο-κοινωνικές τάξεις και όπου η φτώχεια συνόδευε κληρονομικά την τεράστια πλειοψηφία του πληθυσμού, η σταδιοδρομία στην εκκλησιαστική ιεραρχία πρόσφερε μια σπανιότατη ευκαιρία για κοινωνική άνοδο —και μάλιστα ταχύτατη. Οι επίσκοποι δεν ήταν παρά γιοί ιερέων οι ίδιοι και παιδικοί σύντροφοι και συμμαθητές άλλων γιών ιερέων. Χάρη στην καλύτερη απόδοσή τους και την απόφασή τους να μείνουν άγαμοι εκσφενδονίζονταν μέσα σε δύο-τρεις δεκαετίες από «ξυπόλυτα παιδιά», όπως αυτοπεριγράφεται ο επίσκοπος στο ομώνυμο αφήγημα του Τσέχοφ, στα σαλόνια της αριστοκρατίας και τα γραφεία των κυβερνητικών αξιωματούχων⁷⁵. Αντίθετα, όσοι δεν μπόρεσαν να διαφύγουν τη φτώχεια του κληρικού *soslovie* είχαν όντως πολλά να ζηλέψουν. Έτσι, η ιεραρχία δεν είχε πολλούς φίλους. Η άθρη διανόηση, η δυτικολάτρης αριστοκρατία, η δυτικίζουσα γραφειοκρατία, ακόμη και ο συντηρητικός πολιτικός κόσμος δεν είχαν συχνά παρά χλευασμό για τους αρχιερείς⁷⁶. Όλοι οι παραπάνω —και μαζί τους οι ιστορικοί— επέλεξαν να δώσουν την προσοχή και τη συμπάθειά τους στον προφανή «καταδυναστευόμενο», «τον από κάτω», δηλαδή τον ιερέα και τον ακόμη φτωχότερο νεωκόρο, επαναλαμβάνοντας την αντίδραση του θεατρόφιλου κοινού που κλαίει για την Αντιγόνη χωρίς να αντιληφθεί ότι η πιο τραγική προσωπικότητα του δράματος είναι ο τύραννος Κρέων.

Υπερβολικά νομιμόφρονες για να καταδικάσουν μαζικά την απολυταρχία και συνάμα υπερβολικά υπεύθυνοι για να απεμπολήσουν τη δική τους αρχή —αντίθετα με τους ριζοσπάστες αντιφρονούντες— καθώς αντιλαμβάνονταν την αναγκαιότητα της εξουσίας παρά τα οδυνηρά διλήμματα συνείδησης, οι ιεράρχες καταδικάσθηκαν από τις αντικαθεστωτικές και αντιπολιτευτικές δυνάμεις. Διχασμένοι ανάμεσα στην επιθυμία τους να δουν τον κλήρο σε θέση εθνικής βαρύτητας και κοινωνικού κύρους και στη χρόνια απο-

75. Βλ. Anton Chekhov, «The Bishop», *Anton Chekhov: Later Short Stories (1888-1903)*, εισαγ. Shelby Foote, μτφρ. Constant Garnett, New York: Modern Library, 1999, σσ. 592-608. Για μια καλή ανάλυση της παρουσίασης των υπο-ομάδων του κλήρου, του χαρακτήρα και των προβλημάτων τους στο έργο του Τσέχοφ βλ. Richard H. Marshall, «Chekhov and the Russian Orthodox Clergy», *Slavic and East European Journal* 7: 4, σσ. 375-391.

76. Βλ. Pospelovsky, ό.π., σσ. 195-196.

γοήτευσή τους από τη συνεχιζόμενη ολιγογραμματοσύνη μερίδων του κλήρου, οι αρχιερείς εκνεύρισαν πολλούς υφισταμένους τους που ονειρεύονταν τη βελτίωση του βιοτικού τους επιπέδου. Αντίστροφα, οι επίσκοποι επέλεξαν σχεδόν σε όλα τα θέματα τη *σταδιακή αλλαγή*, προωθώντας θεσμικές μεταρρυθμίσεις (παλινόρθωση του Πατριαρχείου, νέες, πιο μικρές περιφέρειες εκκλησιαστικής διοίκησης, πιο σύγχρονα εκπαιδευτικά προγράμματα σε ιερατικές σχολές), υπομονή και ανώτερη εκπαίδευση ως λύσεις για τα προβλήματα τόσο της ατομικής όσο και της κοινωνικής ανάπτυξης. Σε τελική ανάλυση, η πίστη των επισκόπων στη μόρφωση ως μακροπρόθεσμη απάντηση στα προβλήματα ατομικής και εθνικής καθυστέρησης, μαζί με τις προσωπικές τους επιτυχημένες σταδιοδρομίες, τους έκαναν αισιόδοξους. Οι επίσκοποι μπορούσαν, επομένως, να πιστεύουν στο σύστημα αρκετά ώστε να μην εγκρίνουν τις βίαιες *ριζοσπαστικές αλλαγές* που ήθελαν να επιβάλουν μεμονωμένες κοινωνικές ομάδες. Έτσι, η ιεραρχία συνθλιβόταν μεταξύ της αυθαιρεσίας των κρατικών αρχών (*proizvol*) και τον «ετσιθελισμό» (*svoevolie*) του έγγαμου κλήρου και λαϊκών ριζοσπαστικών ομάδων που φωνασκούσαν για γρήγορες και ριζικές αλλαγές. Η αποστροφή της ιεραρχίας από το ριζοσπαστισμό δεν μπορεί να χρεωθεί ως ταυτόσημη με τη δουλοπρέπεια της «θεραπαινίδος». Υπό αυτό το πρίσμα, η διαφορά μεταξύ των πολιτικών διαθέσεων της ιεραρχίας και του κατώτερου κλήρου στο λυκόφως της «αγίας Ρωσίας» ήταν πρώτιστα διαφορά τακτικών και μεθόδων και δευτερευόντως διαφορά στόχων.